

τος τῆς Βυρτεμβέργης ἀμφιλογίαν καὶ ἔριδα¹, ἐδήλου δὲ τὸν πόθον ὅπως ὕστερον ἐν ἡλικίᾳ προβεβηκυῖα ἀναλάβῃ διοικητικὴν θέσιν καὶ μετάσχῃ τῆς κυβερνητικῆς ἐνεργείας.

12. Φρειδερίκος Γουλιέλμος ὁ τρίτος ἴδρυσεν τῷ 1817 ὑπουργεῖον τῆς παιδείας καὶ ἀνέθηκε τὴν διεύθυνσιν αὐτοῦ εἰς τὸν βαρῶνον von Altenstein. Οὗτος διὰ τὸ βάρος τῆς πολλῆς ἐργασίας ἔχων χρεῖαν ἐπικούρου καὶ συμβούλου προσέλαβεν εἰς τὸ ὑπουργεῖον πρὸς διοίκησιν τῶν πανεπιστημιακῶν ἰδίᾳ πραγμάτων τὸν δραστήριον καὶ ἐνθουσιώδη νέον Ἰωάννην Schulze². Ἀμφοτέρων τῶν ἀνδρῶν τὸ ἔργον ἦτο χαλεπὸν καὶ δυσχερὲς καὶ ἡ προσοχὴ αὐτῶν διὰ τοῦτο ἐστράφη πρὸς τὸν Ἐγέλου. Εἰς τοὺς πολεμικοὺς δηλαδὴ χρόνους ἐπηκολούθησαν ἐσωτερικαὶ ἀνωμαλῖαι καὶ ταραχαὶ μάλιστα καὶ κυρίως ἐκ τῶν σπουδαστῶν προερχόμεναι. Ὁ φιλόπατρις ἐνθουσιασμός καὶ ὁ πόθος τῆς πολιτικῆς ἀναμορφώσεως παρήγαγον τῆς σπουδαζούσης γερμανικῆς νεολαίας τὴν ἔνωσιν³, ἧς σκοπὸς ἦτο ἡ ἐνότης καὶ δύναμις τοῦ γερμανικοῦ ἔθνους. Ἄλλ' ἡ κοινὴ τῶν ἐνθουσιῶντων νέων διέγερσις παρέσυρεν εἰς ἀλόγους ὑπερβολὰς καὶ αἱματηρὰς παρεκτροπὰς⁴. Διὸ καὶ τὸ ἐν Karlsbad συμβούλιον τῶν ὑπουργῶν ἔλαβε προτείναντος τοῦ Αὐστριακοῦ Metternich αὐστηρὰς ἀποφάσεις, ἅς ἡ ἐν Φραγκφούρτῃ ὁμόσπονδος Βουλὴ ἐπεκύρωσε. Κατὰ ταύτας λοιπὸν οἱ τῶν σπουδαστῶν σύλλογοι ἀπηγορεύθησαν καὶ τὰ γυμναστήρια ἐκλείσθησαν, ἔλεγχος τῶν βιβλίων καὶ ἐφημερίδων εἰσήγετο καὶ οἱ καθηγηταὶ καὶ φοιτηταὶ συντόνως ἐπετηροῦντο. Οὕτως ἐχόντων τῶν πραγμάτων ἀνέλαβε τὸ ὑπουργεῖον τῆς παιδείας ἐν Πρωσσίᾳ ὁ Altenstein. Οὗτος ἀπεδοκίμαζε μὲν τοὺς τρόπους τῶν

¹ Αἱ περὶ τοῦ περιμαχῆτου ζητήματος «κρίσεις» τοῦ Ἐγέλου ἀποτελοῦσιν ἱστορικὴν καὶ φιλοσοφικὴν συγγραφὴν, σαφῆ ἅμα καὶ ἐπαγωγόν, μαρτυροῦσαν τὸν ἠθικὸν χαρακτῆρα καὶ τὸ ἐπιστημονικὸν βεῖθος τοῦ συγγραφέως τῆς Φαινομενολογίας.

² Ὁ Schulze γεννηθεὶς τῷ 1786 ἐκ γονέων εὐπόρων ἔτυχεν εὐρείας μορφώσεως· ἐγένετο ἀκροατὴς τοῦ Schleiermacher καὶ μαθητὴς τοῦ μεγάλου φιλολόγου F. A. Wolff. Διέπρεψε δὲ περὶ τὴν διαρρύθμισιν καὶ διοίκησιν τῶν σχολείων διὸ καὶ προσεκλήθη τῷ 1818 εἰς Βερολῖνον, ἔνθα εὐδοκίμως ὑπηρέτησεν ὑπὲρ τὰ τεσσαράκοντα ἔτη ἐν τῇ θέσει τοῦ μυστικοῦ συμβούλου τῆς Κυβερνήσεως.

³ Ἡ ἔνωσις συσταθεῖσα ἐν Ἰένῃ τῷ 1815 ἐπεξετάθη ταχέως εἰς πάντα τὰ γερμανικὰ Πανεπιστήμια καὶ ἐκαλεῖτο «ἡ ἔνωσις τῶν Γερμανῶν σπουδαστῶν».

⁴ Τῇ 18ῃ Ὀκτωβρίου τοῦ 1817 οἱ φοιτηταὶ ἐορτάζοντες καὶ ὑπὸ φιλοπάτριδος ἐνθουσιασμοῦ κατεχόμενοι ἔκαυσαν ἄλλα τε μισητὰ συγγράμματα καὶ τὰ τοῦ ποιητοῦ Kotzebue. Ὑστερον δὲ (τῷ 1819) ὁ ποιητὴς οὗτος ἐφανεύθη ὑπὸ τινος φοιτητοῦ.

φοιτητῶν καὶ ἐθεώρει τὴν εἰς τὴν πολιτικὴν πρόωρον τῶν νέων ἐπέμβασιν ὡς ἐπιβλαβῆ ἀλλ' ἐφρόνει ὅτι αἱ τοιαῦται ἐπικίνδυνοι τάσεις πρέπει νὰ καταστέλλωνται οὐχὶ βία καὶ δι' ἀπειλῶν ἀλλ' ἠρέμα καὶ διὰ νουθεσίας καὶ τῆς φιλοσοφίας τῆς μεθοδικῶς διασαφούς καὶ προσηκόντως ἐρμηνευούσης τὴν ἀνέλιξιν καὶ πρόοδον τοῦ κόσμου καὶ διὰ καὶ τοῦ πολιτικοῦ καὶ ἠθικοῦ. Ἐπιτηδεύοντα δὲ εἰς τὸν σκοπὸν εὗρισκεν εὐλόγως τοῦ Ἐγγέλου τὸ σύστημα, ὅπερ ἔν τε τῇ Φαινομενολογίᾳ καὶ τῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ ἐδίδασκε τὴν ἀνέλιξιν τοῦ διανοητικοῦ κόσμου καὶ ἀπέφαινε τὴν βαθμιαίαν καὶ κανονικὴν πρόοδον ὡς ἄριστον μέσον πρὸς πρόληψιν τῶν ἀνατροπῶν καὶ περιστολὴν τῶν ἐπαναστατικῶν τάσεων. Ὅθεν ἅμα ἀναλαβὼν τὸ ὑπουργεῖον ἀπετάθη πρὸς τὸν Ἐγγελον¹ καὶ προσέτεινε τὴν ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ Φιχτίου σχολάζουσαν εἰσέτι ἔδραν. Τὴν τιμητικὴν πρόσκλησιν καὶ τοὺς εὐμενεῖς ὅρους² ἀπεδέξατο ὁ φιλόσοφος μετὰ χαρῆς βλέπων παλαιὸν πόθον πληρούμενον³.

13. Ἐρχόμενος εἰς Βερολίνον ἔτρεφε μὲν ἀγαθῶς περὶ αἰσίου μέλλοντος ἐλπίδας ἀλλὰ δὲν ἠδύνατο νὰ προΐδῃ ὅποῖον θρίαμβον ἐπεφύλαττεν αὐτῷ ὁ τελευταῖος τῆς ἀκαδημεικῆς δράσεως τόπος. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν Schelling, ὅστις εἴκοσι τρία ἔτη ἕστερον μετέβη εἰς τὴν αὐτὴν πόλιν ἐν μεγάλας ἀλλὰ ταχέως διαφρευσιθείσας προσδοκίαις, ὁ Ἐγγελος ἐποιήσατο ἐκεῖ τὴν πρώτην ἐμφάνισιν μετριώρρονα καὶ ἀθόρυβον⁴. Τῶν παραδόσεων ἤρξατο τῇ 22^α Ὀκτωβρίου 1818⁵ καὶ μετὰ ζήλου

¹ Οὐχ ἦττον τοῦ Altenstein ἐτίμη καὶ ἐθαύμαζε τὸν Ἐγγελον ὁ Schulze, ὅστις καὶ ἀκροατὴς τοῦ φιλοσόφου ἐν Βερολίνῳ ἐπὶ δύο ἔτη (1819 — 1821) ἐγένετο καὶ σύμβουλον εἶχεν αἰεὶ αὐτὸν πολύτιμον περὶ τὰ ἐκπαιδευτικὰ ζητήματα.

² Οἱ ὅροι ἦσαν λυσιτελέστατοι ὁ προσφερόμενος μισθὸς ἀνήρχετο εἰς δύο χιλιάδας τάληρα καὶ παρείχετο ἐλατὶς αὐξήσεως ἔτι δὲ ἐδίδετο ἀποζημίωσις τῆς μετοικήσεως.

³ K. Fischer 1, 125 ἔξ. 140 ἔξ. R. Hayn 357 ἔξ.

⁴ Περὶ τοῦ πράγματος γράφει ὁ τοῦ Ἐγγέλου συνάδελφος Solger ἐν τινι πρὸς τὸν Tieck ἐπιστολῇ (τῆς 22^{ας} Νοεμβρίου 1818) τὰ ἑξῆς: «Ἦμην περίεργος νὰ ἴδω ὅποῖαν ἐντύπωσιν θὰ ἐνεποιεῖ ὁ ἀγαθὸς Ἐγγελος. Οὐδεὶς λέγει περὶ αὐτοῦ, διότι εἶναι σιωπηλὸς καὶ ἐπιμελής».

⁵ Προσφωνῶν τοὺς ἀκροατὰς αὐτοῦ ὁ Ἐγγελος ἐπανέλαβέ τινα τῶν πρὸ δύο ἐτῶν ἐπὶ παρακλησίᾳ εὐκαιρίᾳ ἐν Ἀϊδελβέργῃ λεχθέντων. Ἐξῆρε δηλαδὴ τὴν πεποίθησιν ὅτι τὸ γερμανικὸν ἔθνος προώριται νὰ διατηρήσῃ ἀσβεστον καὶ μεταλαμπαδεύσῃ θερμῶν τὴν ἱερὰν τῆς φιλοσοφίας φλόγα, ὅτι μετὰ τῆς εἰρήνης τοῦ κόσμου ἐπέστη ὁ καιρὸς νὰ ἐπιτευχθῆ τοῦτο. Διεγίνωσκεν ὁ φιλόσοφος καὶ ἐξήγγελλεν ὅτι ἐν τῇ ἀναγεννηθείσῃ Γερμανίᾳ τὸ πρῶσιζον κράτος ἔμελλε νὰ μορφώσῃ καὶ ἀναδείξῃ ἰπάσας τὰς διανοητικὰς τοῦ λαοῦ δυνά-

ἀφιέρωσεν ἑαυτὸν εἰς τὸ νέον βαρούτιμον ἔργον. Ἐδίδασκε δὲ δέκα ὥρας καθ' ἑβδομάδα¹ ἀσκῶν τὴν διαλεκτικὴν μέθοδον καὶ διεγείρων ἀεὶ μᾶλλον τὴν προσοχὴν², ἐπισπῶν τὸ κοινὸν διαφέρον καὶ προκαλῶν εἰς τὰς παραδόσεις μοναδικὴν συρροήν³. Ἡ διδασκαλία τοῦ σεμινοτάτου ἀνδρός⁴ εὐρυτάτη περιέλαβε κατὰ μικρὸν πάντα τῆς φιλοσοφίας τὰ

μεις καὶ νὰ ἀναπτύξῃ καὶ προαγάγῃ τὰς ἐπιστήμας. Εἰς τὴν ἐθνικὴν δὲ μόρφωσιν καὶ ἀγωγὴν θὰ εἶχεν, ὡς ἐφρόνει, μεγίστην ῥοπὴν ἢ φιλοσοφία. Εἰς τοιοῦτο ἔργον, μέγα καὶ ὑψηλόν, συνησθάνετο ὁ Ἐγγελοσ ὅτι ἐκαλεῖτο νὰ δράσῃ ἐν τῷ νέῳ Πανεπιστημίῳ τοῦ Βερολίνου.

¹ Κατὰ τὰ πρῶτα 26 ἑξάμηνα εἶχεν ἔθος νὰ διδάσκῃ ἐν συνεχείᾳ δύο ὥρας (4—6 μ. μ.) κατὰ δὲ τὰ μετέπειτα ἐδίδασκε πρὸς ἀποφυγὴν τοῦ καμάτου μίαν μὲν ὥραν πρὸ μεσημβρίας (συνήθως 12 — 1) μίαν δὲ μετὰ μεσημβρίαν (5—6).

² Ἡ πανεπιστημιακὴ τοῦ Ἐγγελοσ δρᾶσις δὲν ἔμεινεν ἐπὶ πολὺ ἀπαρτήρητος καὶ ἀδιάφορος. Ἐν ὀλίγῳ διαστήματι χρόνου ὑπηγέρθη οὕτω ζῶηρὸν τὸ διαφέρον πρὸς τὰς παραδόσεις, ὥστε ὁ φιλόσοφος ἀνήγγειλλεν αὐτὸς ὅτι θὰ ποιήσῃ (τῷ 1821) ἐπαναλήψεις δύο μαθημάτων (τῆς φιλοσοφίας τῆς φύσεως καὶ τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου). Τοιαύτας ἐπαναλήψεις ἐποιοῦντο ὕστερον ἐν φροντιστηρίοις ἐπιμελεῖς καὶ εὐδόκιμοι αὐτοῦ μαθηταί.

³ Τὰς ἀπὸ τῆς διδασκαλίας τοῦ φιλοσόφου ἐντυπώσεις μαρτυροῦσιν οἱ ἐξῆς ἀκροατοῦ τινος λόγοι· «Ὁ Ἐγγελοσ ἐν Βερολίῳ μᾶλλον δὲ ἐν Πρωσσίᾳ ἐφθασεν ἀνεπαισθήτως εἰς μεγάλην δύναμιν. Πᾶσαν σπουδὴν καὶ προσπάθειαν κατέβαλλον ὅπως ἀκούωσιν αὐτοῦ· ἄνθρωποι πάσης κοινωνικῆς τάξεως ἐφοίτων εἰς τὰς παραδόσεις. Φοιτηταὶ πανταχόθεν τῆς Γερμανίας καὶ ἐκ πάντων τῶν εὐρωπαϊκῶν ἐθνῶν, μάλιστα δὲ Πολωνοὶ καὶ Σκανδιναυοὶ καὶ Ἕλληνες, ἐκάθηντο παρὰ τοὺς πόδας αὐτοῦ καὶ ἐνωτίζοντο τοὺς γοητευτικοὺς λόγους, οὓς ὁ φιλόσοφος μετ' ἐπαναλήψεως καὶ οὐχὶ ἀκόπως προέφερε ἀνασκαλεύων ἐπὶ τῆς καθέδρας τὰ χειρόγραφα, βήχων καὶ ἔχων κατάρρουν. Ἡ ἐμβρίθεια καὶ τὸ βάθος τοῦ περιεχομένου συνήρπαζον τὰς ψυχὰς τῶν ἀκροατῶν καὶ ἐποίουν νὰ ἀναφλέγωνται ἐν ἀγνοτάτῳ ἐνθουσιασμῷ». (Rosenkranz, Leben Hegels σ. 379).

⁴ Τὴν ἀπὸ τῆς θέας τοῦ φιλοσόφου πρώτην ἐντύπωσιν περιγράφει ἡμῖν ὁ Hotho παρατηρῶν· «Ἡμῖν ἔτι ἐν τῇ ἀρχῇ τῶν σπουδῶν μου, ὅτε κατὰ τινα πρῶταν εἰσῆλθον τὸ πρῶτον μετ' ὄκνου καὶ εὐλαβείας εἰς τὸ δωμάτιον τοῦ Ἐγγελοσ καὶ συνέστησα ἐμκυτόν. Ἐκάθητο πρὸ μεγάλου γραφείου καὶ ἀνεσκάλευεν ἀτάκτως ἐπισεσωρευμένα καὶ ἀναμῖξ ἐρριμμένα βιβλία καὶ χειρόγραφα. Ἡ πρῶτως γηράτιστα μορφή ἦτο μὲν καταβεβλημένη ἀλλὰ διετήρει ἀντοχὴν καὶ δύναμιν· δὲν ἐνεφάνιζεν οὔτε ἐκπληττον ὕψος οὔτε γοητεύουσαν χάριν ἀλλ' οἱ τρόποι αὐτοῦ ἐμαρτύρουν εὐγένειαν. Τὴν πρώτην τῆς ὄψεως αὐτοῦ ἐντύπωσιν οὐδέποτε θὰ λησμονήσω. Ὀχρὸς καὶ ἄτονος εἶχε χαρακτηριστικὰ οἶονεὶ ἐσβεσμένα, ἐμφαίνοντα οὐχὶ φθοροποιὸν πάθος ἀλλ' ὅλον τὸ παρελθὸν τοῦ νύκτα καὶ ἡμέραν ἀδιαλείπτως καὶ σιωπηλῶς ἐργαζομένου φιλοσόφου. Ἡ βία τῆς ἀμφιβολίας καὶ τῆ ἀνακίνησις ἰσχυρῶν σκέψεων φαίνεται ὅτι δὲν κατέβαλλον· μόνον ἢ ἀδιάκοπος τάσις τοῦ νὰ ἀναπτύξῃ ἀεὶ εὐρύτερον καὶ ἰσχυρότερον τὰ σπέρματα τῆς ἀνευρεθείσης ἀλη-

μέρη¹ περισπῶσα σφόδρα καὶ μὴ ἐπιτρέπουσα χρόνον πρὸς ἐπεξεργασίαν τῶν πονημάτων².

14. Διὰ τῶν συγγραμμάτων καὶ τῶν παραδόσεων ἐπόρισεν ὁ Ἐγγελος τελείως διηρθρωμένον καὶ ὅλως ἀπηρτισμένον φιλοσοφικὸν σύστημα οἷον ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Οὐολφρίου δὲν εἶχε ποτε ἀναφανῆ ἐν Γερμανίᾳ. Οὕτω δὲ κατέστη ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ ὡς ἀληθῶς διδάσκαλος καὶ καθηγεμών, οὗ ἐγένοντο πολλοὶ ὄπαδοὶ φιλοτιμούμενοι νὰ μιμῶνται καὶ ἐπὶ τὰ ἔχνη αὐτοῦ νὰ πορεύωνται³. Εἰρήσθω δ' ὅμως ὅτι οὐ μόνον

θείας ἐρρυτίδου τὸ μέτωπον, τὴν παλαιὰν καὶ τὸ στόμα». (Vorstudien für Leben und Kunst, σ. 383 ἔξ.).

¹ Πρὸς ἀπαρτισμὸν καὶ συντέλεσιν τοῦ ὅλου φιλοσοφικοῦ κύκλου ὑπελείποντο πρὸς ἀνάπτυξιν δύο μέρη, ἡ φιλοσοφία τῆς θρησκείας καὶ ἡ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας· ἐκείνην μὲν ἐδίδαξεν ὁ Ἐγγελος τὸ πρῶτον κατὰ τὸ θέρος τοῦ 1821 ταύτην δὲ κατὰ τὸν χειμῶνα τοῦ 1822.

² Τὸ μόνον ἔργον, ὅπερ ὁ Ἐγγελος κατὰ τὰ δέκα καὶ τρία ἔτη τῆς ἐν Βερολίῳ διαμονῆς ἐκπονήσας ἐξέδωκεν αὐτός, εἶναι αἱ «Ἄρχαι τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου, ἤτοι φυσικὸν δίκαιον καὶ πολιτικὰ ἐν διαγράμματι» (Grundlinien der Philosophie des Rechts oder Naturrecht und Staatswissenschaft in Grundriss. 1821). Τὸ σύγγραμμα ἄρα τοῦτο συνάπτεται πρὸς τὴν ἐν Βερολίῳ δρᾶσιν τοῦ φιλοσόφου, ὡς ἡ Ἐγκυκλοπαιδεία πρὸς τὴν ἐν Ἀϊδελβέργῃ καὶ ἡ Λογικὴ πρὸς τὴν ἐν Νυρεμβέργῃ καὶ ἡ Φαινομενολογία τοῦ πνεύματος πρὸς τὴν ἐν Ἰένῃ.

³ Πολυάριθμοι ἐγένοντο οἱ μαθηταὶ καὶ ὄπαδοὶ τοῦ Ἐγγέλου. Παλαιότατος τῶν μαθητῶν εἶναι καὶ ὁ συνάδελφος αὐτοῦ καθηγητῆς τῆς θεολογίας Φίλιππος Marheineke (1780 — 1846), ὅστις ἦτο μὲν θιασώτης τοῦ Schelling ἀλλ' ὑποστάς τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Ἐγγέλου ἐγένετο μαθητῆς καὶ θαυμαστῆς αὐτοῦ, καθὰ ἄλλοτε ἐν Ἀϊδελβέργῃ ὁ Daub. Ἄμεσοι ὡσαύτως μαθηταὶ ὑπῆρξαν ὁ Γεώργιος Gabler (1786 — 1853), συγγραμμᾶς διδακτικῶν ἐγχειρίδιον ἐπὶ τῇ βάσει τῆς Φαινομενολογίας τοῦ Ἐγγέλου καὶ καταστάς τῷ 1835 διάδοχος αὐτοῦ ἐν Βερολίῳ· ὁ Κάρολος Kranz (1805—1879), καθηγητῆς ὕστερον ἐν Καινιξβέργῃ, ὁ Κάρολος Werder (1806—1893), φιλόσοφος καὶ ποιητής, γενόμενος ὕστερον διδάσκαλος τῆς φιλοσοφίας· ὁ Ἰωάν. Erdmann (1803—1892), πιστὸς μαθητῆς καὶ θαυμαστῆς τοῦ Ἐγγέλου, διδάξας εὐδοκιμώτατα ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τῆς Ἀλλῆς δύο γενεάς· ὁ Λουδ. Feuerbach (1804—1872), ὅστις ἀπὸ τοῦ Ἐγγέλου ὀρμηθεὶς ἔγραψε τοὺς «Διαλογισμοὺς περὶ θανάτου καὶ ἀθανασίας» (1830) καὶ «Περὶ φιλοσοφίας καὶ Χριστιανισμοῦ» (1839).

Αἱ περὶ Σωκράτους καὶ Πλάτωνος καὶ Ἀριστοφάνους μάλιστα ἀξιόλογοι καὶ πρωτότυποι παρατηρήσεις τοῦ Ἐγγέλου ἔδωσαν ἀφορμὴν εἰς πολλὰς ἐρεῦνας καὶ πραγματείας. Οὕτως ὁ Ἐρρίκος Röttscher (1803—1871) ἐδίδαξε περὶ Πλάτωνος καὶ Ἀριστοτέλους καὶ συνέγραψε περὶ Ἀριστοφάνους καὶ τῶν χρόνων αὐτοῦ, ἐν ᾧ ἔργῳ ἀνέπτυξε τὰς περὶ Σωκράτους γνώμας τοῦ Ἐγγέλου.

Καὶ τῆς νομικῆς δὲ πολλοὶ φοιτηταί, ὑπὸ τῆς περὶ δικαίου φιλοσοφίας τοῦ περιφανοῦς τούτου φιλοσόφου γοητευθέντες, διήκουσαν τὰς παραδόσεις

θερμούς θιασώτας και ειλικρινεῖς φίλους¹ ὁμοειθεῖς και ἄλλοδαπούς² εἶχεν ἄλλὰ και πολλούς ἐναντίους³ και φανερούς⁴ και ἄνωνύμους διαπύρους ἐχθρούς⁵.

αὐτοῦ και κατέλαβον ὕστερον οἱ πλείστοι ἔδρας πανεπιστημιακάς. Εἰς τούτους ἀνήκουσιν ὁ Ἐδουάρδος Gans (1798—1839), μετέπειτα καθηγητῆς τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου· ὁ Λεοπόλδος von Henning, ὅστις φοιτητῆς μὲν ὄν ἐποιεῖτο ἐν φροντιστηρίῳ ἐπαναλήψεις τῶν παραδόσεων τοῦ Ἐγέλου ὕστερον δ' ἐθεράπευσεν ἰδίᾳ και προεβίβασε τὸ περὶ δικαίου και πολιτείας μέρος τῆς φιλοσοφίας αὐτοῦ· ὁ Κάρολος Michelet (1801—1894), περὶ τὴν ἠθικὴν ἀσχοληθεὶς και τὴν ἀπὸ Καντίου νεωτέραν φιλοσοφίαν ἐπιχειρήσας νὰ ἐκθέσῃ, καθηγητῆς διδάξας ἐν Βερολίνῳ μέχρι βαθυτάτου γήρατος· ὁ Ἐρρίκος Hotho (1802—1873), διδάξας τὴν ἱστορίαν τῶν καλολογικῶν συστημάτων και καταστάς διὰ τῶν περὶ τέχνης ἔργων περιώνυμος.

Οὐχ ἦν και ἡ περὶ θρησκείας φιλοσοφία τοῦ Ἐγέλου περιεῖχε πολλὰ προβλήματα και ἔδωκεν ἀφορμὴν εἰς εὐρυτέρας ζητήσεις. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ φιλοσόφου τινὲς ἀποκλίνοντες τῆς δεξιᾶς και ἀνήκοντες εἰς τὴν ἀριστερὰν μερίδα (κατὰ τὴν κοινοβουλευτικὴν ἔκφρασιν τοῦ Strauss), ὡς ὁ Φρ. Strauss, ὁ Br. Bauer, ὁ ἤδη μνημονευθεὶς L. Feuerbach ἐπεχείρησαν ἄνευ ἐπιφυλάξεως νὰ συναγάγῃ τὰς ἀκολουθίας τῶν θεωριῶν τοῦ Ἐγέλου και κατήντησαν εἰς καταπολέμησιν τῆς χριστιανικῆς θρησκείας. (Περὶ τούτων ἔσται κατωτέρω ἀκριβέστερος λόγος).

¹ Ἐκ τῶν φίλων τῶν μετὰ χαρᾶς παρακολουθούντων τὴν ἐν Βερολίνῳ ζωντανὴν και τελεσφόρον δρασιν τοῦ Ἐγέλου ἦτο και ὁ Gōthe, ὅστις τὴν πρὸς τὸν φιλόσοφον εὐνοίαν ἐπέδειξε πολυειδῆ, ὅτε οὗτος, ὡς εἶδομεν, ἔδρα εἰσέτι ἐν Ἰένῃ. Ἐν τῷ οἰκείῳ μέρει τῆς Ἐγκυκλοπαιδείας ὁ Ἐ γ ε λ ο ς συνεφώνει τῇ περὶ χρωμάτων θεωρίᾳ αὐτοῦ, ἐφ' ᾗ και σφόδρα ἐχάρη ὁ ποιητῆς. Θερμοτάτη δ' εἶναι ἡ πρὸς ἐκεῖνον ἐπιστολὴ ἢ πεμφθεῖσα κατὰ Μάϊον τοῦ 1824. Ὁ γέρον ἤδη δαιμόνιος ποιητῆς ὁμολογεῖ ὅτι τῆς τιμῆς και συμπαθείας τοῦ φιλοσόφου ἀπολαύει ἀσμένως ὡς μιᾶς τῶν ὀραιοτάτων ἀνθήσεων τοῦ ἀεὶ μᾶλλον αὐτῷ ἀναπτυσσομένου ψυχικοῦ ἔαρος (περὶ τῆς σχέσεως τοῦ Ἐγέλου πρὸς τὸν Gōthe ἰδὲ K. Fischer 1, 159 ἔξ. και μάλιστα τὸν H. Glockner 21, 321. 324 — 338).

² Ἐκ τῶν ἄλλοεθνῶν θαυμαστῶν και ζηλωτῶν τοῦ Ἐγέλου οἱ πλείονες ἦσαν Δανοί, ὃν προέχει ὁ Ἰω. Heiberg (1791—1860), διδάσκαλος τῆς δανικῆς γλώσσης και φιλολογίας ἐν Κιέλῳ. Οὗτος ἐλθὼν εἰς Βερολίνον ἐγένετο ἀκροατῆς τοῦ Ἐγέλου, ἐγνώρισε προσωπικῶς και ἔπεμψεν αὐτῷ ὕστερον ἴδιον δανιστὶ γεγραμμένον ἔργον «περὶ τῆς ἀνθρωπίνης ἐλευθερίας» ἐπιγραφόμενον (1825).

³ Ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ ἐναντίος τῷ Ἐγέλῳ ἦτο μάλιστα ὁ Ἐδ. Beneke (1798—1854), ὅστις ὡς ἀμέσως κατ' ἐσωτερικὴν ἐμπειρίαν γνωστὴν ἐθεώρει οὐ μόνον τὴν βούλησιν ἀλλὰ και σύμπασαν τὴν ψυχικὴν ἡμῶν οὐσίαν και κατ' ἀκολουθίαν ἐποίει τὴν ἐμπειρικὴν ψυχολογίαν βάσιν πάσης ἐπιστήμης. Ἀπὸ τοιαύτης δὲ ὀρμώμενος ἀρχῆς ἀπέφαινε πλημμελῆ τὴν τοῦ Καντίου και τὴν μετ' αὐτὸν φιλοσοφίαν. Ἐναντιούμενος λοιπὸν (νεαρώτατος ἔτι) πρὸς τὴν διδασκαλίαν τοῦ Ἐγέλου και ὑποπτος γενόμενος ἐπὶ ἀθείᾳ και ἐπικουρισμῷ ἔστε-

15. Ἡ σύντομος ἐργασία καὶ πολύωρος διδασκαλία ἐπιστημῶν, ἃς αὐτὸς—καθὰ ἔγραφε πρὸς τὸν Niethammer¹—πρῶτος ἐδημιούργει καὶ διεμόρφου, κατεπόνουν, ὡς εἶκός, τὸν ἄνδρα, ὥστε νὰ μὴ ἐπιτρέψωσι διαρκῆ περὶ ἄλλα ἀπασχόλησιν καὶ μακρὰν εἰς παρέργους ὑπηρεσίας περίσπασιν². Ἡ τοιαύτη δὲ καταπόνησις ἐποίει εἰς τὸν φιλόσο-

ρήθη τῆς ἀδείας τοῦ διδάσκειν ὡς ὑφηγητῆς, ἣν ἀδειαν ὑπὸ τοῦ ὑπουργείου ἀρθεῖσαν μετὰ πέντε ἔτη ἀνεκτήσατο. Σημειωτέον ὅτι εἰς τὴν ἀπόλυσιν τοῦ ὑφηγητοῦ δὲν ἐνεῖχτο ὁ καθηγητῆς ἀλλ' ἢ πρὸς πᾶσαν ἀνακύπτουσαν ἀντίδρασιν αὐστηρότης τοῦ Altenstein.

Ὡσαύτως ἀνταγωνιστῆς προσωπικῶς καὶ ἐναντίος φιλοσοφικῶς ἦτο ὁ Schleiermacher, ἡ δὲ διαφορὰ καὶ ἀντίθεσις ἠὺξήθη μάλιστα ἐνεκα περιττῆς καὶ ἀκαίρου ἐν τινι προλόγῳ ἀποφάνσεως τοῦ Ἐγέλου. Ἀποκρούων δηλαδὴ τὴν γνώμην, καθ' ἣν ἡ θρησκεία ἐρείδεται ἐπὶ μόνου τοῦ συναισθήματος, παρετήρει ὅτι οὕτω καὶ ὁ κύων θὰ ἦτο ἄριστος χριστιανός, καθὼ ἔχων ἰσχυρότατον τὸ συναισθημα καὶ ζῶν κατ' ἐξοχὴν κατ' αὐτό.

¹ Κατὰ τοῦ Ἐγέλου εἶχε τὸ θάρρος νὰ παρέλθῃ δημοσίᾳ ἐν Βερολίνῳ νέος τις ὑπ' αὐτοῦ εὐεργετηθεὶς, Κάρολος Schubarth τὸ ὄνομα· οὗτος ἔγραψεν ἐπίκρισιν τοῦ φιλοσόφου καὶ ἐθήρευσε δι' αὐτῆς δόξαν ἐρήμερον. Ἴνα δὲ καταστήσῃ τὴν διδασκαλίαν τοῦ Ἐγέλου μισητὴν, κατέφυγεν εἰς τὴν μομφὴν ὅτι ἀρνεῖται τῆς ψυχῆς τὴν ἀθανασίαν. (Τὴν τοιαύτην ἐπίκρισιν ἐχαρακτήρισεν ὁ φιλόσοφος ὡς «ἐλεγχον ψωραλέον»). Ῥητέον δὲ ὅτι ὁ αὐτὸς Ἰταμὸς καὶ ἀλαζὼν νέος ἔγραψεν οὐχ ἥτιον ἄτοπα κατὰ τοῦ ἐτέρου εὐεργέτου Göthe.

² Εὐθύς ὡς ἐξεδόθη ἡ περὶ δικαίου φιλοσοφία, ἐπῆλθον οἱ ἀνόνημοι ἐχθροὶ ἐν τοῖς «Χρονικοῖς» τῆς Ἀϊδελβέργης καὶ ἐν τῇ φιλοσοφικῇ ἐφημερίδι τῆς Ἀλλης. Ὁ ἀνόνημος τῆς Ἀϊδελβέργης ἦτο κατὰ τὴν ἀσφαλῆ τοῦ Ἐγέλου πεποίθησιν ὁ Paulus. Καὶ ὕστερον ἐξεδόθη ἀνόνημος συγγραφή «περὶ τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἐγέλου, τῆ περὶ τῆς ἀπολύτου γνώσεως καὶ τῆς νεωτέρας πανθεας», διάστροφον καὶ κακόβουλον ἔργον προελθὸν ἐκ καθολικῶν δυσμενέστατα τῷ φιλοσόφῳ καὶ πολεμῶς σφόδρα διακειμένων, διαβαλλόντων αὐτὸν ὡς παρέχοντα ἀντιχριστιανικὴν διδασκαλίαν καὶ μυκτηρίζοντα τὰ καθολικὰ δόγματα. (Τὸ ἔργον τοῦτο ἐπικρίνων ὁ Ἐγελος ἐν τοῖς «Χρονικοῖς» τοῦ Βερολίνου παρέβαλλε τὴν τύχην αὐτοῦ πρὸς τὴν τύχην μεγάλου τινὸς βασιλέως, ὅστις ἰδὼν οἰκτροῦς ἡμιβαρβάρους εἶπε τῷ συνοδεύοντι· «βλέπε, ὑπὸ ποίου ὄχλου ὀφείλω νὰ περιστοιχίζωμαι» Jahrb. f. wiss. Kritik. 1829, τόμ. 17, σ. 149 ἐξ.

¹ Briefe 2, 11 ἐξ.

² Ὁ Ἐγελος κατέστη τῷ 1820 μέλος τῆς ἐπιτροπείας πρὸς ἐξέτασιν τῶν ὑποψηφίων διδασκάλων καὶ ἐλεγχον τῶν ἐξετάσεων τῶν τελειοφοίτων τοῦ Γυμνασίου. Ἀλλὰ μετὰ δύο ἔτη ὑπέβαλε παραίτησιν δι' ἔλλειψιν χρόνου καὶ πρὸς ἀπερίσπαστον ἀφοσίωσιν εἰς τὸ κύριον ἔργον. Περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 1823 συνέταξεν εἰς τὸ Ὑπουργεῖον ἔκθεσιν περὶ τῆς χρησιμότητος τῶν φιλοσοφικῶν μαθημάτων ἐν τοῖς Γυμνασίοις καὶ καθώρισε τὴν διδακτέαν αὐτῶν ὕλην εἰς συμπλήρωσιν τῶν φιλοσοφικῶν συνεβούλευε τὴν διδασκαλίαν τοῦ μέρους τῆς φυσικῆς θεολογίας τοῦ Οὐολφίου, ὅπερ ἀπεδείκνυε τὴν ὑπαρξίν θεοῦ. «Ἡ ἐν

φρον λίαν αίσθητήν τὴν ἀνάγκην ἀναφυχῆς ἐν ταῖς τοῦ θέρους διακοπαῖς καὶ ἐπιχειρήσεως ἐκάστοτε μικρῶν ἢ μεγάλων ἀποδημιῶν, εἰς ἃς τὸ ὑπουργεῖον τῆς παιδείας πρόθυμον ἐπεκούρει. Οὕτω κατ' ἀρχὰς μὲν ἐξέδραμεν εἰς Rügen (1819) καὶ Δρέσδην (1820) ὕστερον δὲ ἀπῆλθεν εἰς τὰς κάτω Χώρας¹, τὴν Αὐστρίαν² καὶ τὴν Γαλλίαν³.

16. Ἡ ἐν Βερολίνῳ δραΐσις τοῦ Ἐγγέλου καθίστατο ἀπὸ ἔτους εἰς ἔτος

τοῖς Γυμνασίοις διδασκαλία — ἔλεγε — πρέπει πάντως νὰ συνάπτῃ τὴν περὶ θεοῦ θεωρίαν πρὸς τὴν ἐννοιαν τοῦ πεπερασμένου καὶ τυχαίου τῶν τοῦ κόσμου πραγμάτων, πρὸς τὴν σχέσιν τῆς σκοπιμότητος αὐτῶν». Ὀπόσῃν δὲ εἰς τοῦτο ἀπένεμε σπουδαιότητα, μαρτυρεῖ τὸ ὅτι ὕστερον (τῷ θέρει τοῦ 1829) ἐδίδαξε χάριν τῶν πολλῶν περὶ τῶν ἀποδείξεων τῆς ὑπάρξεως θεοῦ.

¹ Εἰς Ὀλλανδίαν ἐπορεύθη τῷ 1822 καὶ τέρμα τῆς ἀποδημίας ἔσχε τὰς Βρυξέλλας, ἐνθα τότε διέμενεν ὁ παλαιὸς καὶ εὐγνώμων αὐτοῦ μαθητὴς Πέτρος von Gherlt, ὅστις κατέλαβε θέσιν ἐν τῷ ὑπουργεῖῳ τῆς Παιδείας καὶ συνετέλεσεν εἰς τὴν ὀργάνωσιν τῆς ὀλλανδικῆς ἐκπαιδεύσεως. Αἱ ἐντυπώσεις τοῦ φιλοσόφου ἦσαν ἐξαιρετοί. «Ἡ χώρα αὕτη — ἔγραφεν — εἶναι λαμπρὰ εἰς περιπάτους ἐνταῦθα ἡ φύσις καὶ ἡ τέχνη εὐρηγται ἐν παντελεῖ συμφωνίᾳ, ἐκάστη δὲ πόλις εἶναι καθαρὰ καὶ κομψή» (Briefe 2, 108 ἐξ.). Ἐπιστρέφων δὲ διέτριψεν ἐν Μαγδεμβούργῳ, ὅπου ἐπεσκέψατο τὸν ἐγκάθειρτον Carnot, περιώνυμον ἄλλοτε ὑπουργὸν τοῦ πολέμου καὶ ὑπὸ τοῦ Ναπολέοντος ἀναγορευθέντα κόμισα καὶ πατρίκιον.

² Τῷ ἐπομένῳ ἔτει μετέβη διὰ Γερπλιτς καὶ Πράγας εἰς Βιέννην, ἣτις ἤρσεν αὐτῷ εἰς ὑπερβολὴν διὰ τε ἄλλα καλὰ καὶ μάλιστα διὰ τὸ ὑπέροχον ἰταλικὸν μελόδραμα. Ἐπιστρέφων δ' ἐνέτυχεν ἐν Δρέσδῃ τῷ Cousin ἐπισκεπτόμενῳ τὸ τρίτον τὴν Γερμανίαν. Ὁ Γαλάτης φιλόσοφος κατ' αἴτησιν τῆς πρῶσικῆς ἀστυνομίας καθείρχθη ἐν Δρέσδῃ καὶ μετηνέχθη εἰς Βερολίνον. Ἄλλ' ἐπεμβὰς ὁ Ἐγγελος, παραστήσας τὰ κατὰ τὸ πρόσωπον καὶ τὴν ἀξίαν τοῦ ἀνδρός καὶ βεβαιώσας ὅτι πρόκειται περὶ παραδόξου πλάνης, ἐπέτυχε τῆς ἀπελευθερώσεως τοῦ συναδέλφου. Οὗτος ἀπολυθεὶς παρέμεινεν ἐν Βερολίνῳ πλεον τῶν ἑξ μηνῶν διάγων αἰεὶ ἐν φιλικῇ ἐπικοινωνίᾳ μετὰ τοῦ Ἐγγέλου καὶ διερευνῶν ἐπιμελῶς τὸ σύστημα αὐτοῦ.

³ Εἰς Παρισίους ἐλθὼν κατ' Αὐγούστον τοῦ 1827 ἔμεινε δύο μῆνας παρὰ τὸν κῆπον τοῦ Λουξεμβούργου διῆγε δὲ καθ' ἐκάστην μετὰ τοῦ Cousin ἐπισκεπτόμενος μετ' αὐτοῦ τὰ θέας ἀξία τῆς πόλεως μέρη καὶ τὰ προάστεια καὶ τοὺς τόπους, ὅπου ἐτελέσθησαν τὰ ἀξιολογώτατα τῆς γαλλικῆς ἐπαναστάσεως γεγονότα. Παρὰ τὸ πλῆθος ὁμως τῶν νέων ἐντυπώσεων ἡ διάθεσις τοῦ φιλοσόφου ἐν Παρισίοις δὲν ἦτο, ὡς ἄλλοτε ἐν Βιέννῃ, εὐθυμος καὶ φαιδρὰ ὅπερ εὐστόχως πρὸς τὴν σύζυγον δικαιολογῶν ἀπέδιδεν εἰς τὴν ἐπί τινας ἡμέρας ἔνεκα τοῦ ὕδατος στομαχικὴν ἐνόχλησιν καὶ εἰς τὰς ἀπὸ τῆς τεραστίας πόλεως πολλὰς καὶ σφοδρὰς ἐντυπώσεις. Ἐπανερχόμενος δὲ διῆλθε διὰ Βρυξελλῶν, ἐνθα ἐπανεῖδε καὶ αὐθις τὸν φίλον von Gherlt. Τελευταῖος ἐν τῇ ἐπιστροφῇ σταθμὸς ἦτο ἡ Βαϊμάρη, ὅπου ὁ Ἐγγελος ἐπεσκέψατο τὸν Goethe καὶ ἔτυχε φιλοξένου καὶ ἐγκαρδίου ὑποδοχῆς.

αἰεὶ εὐρυτέρα καὶ γονιμωτέρα καὶ προσεποίει αὐτῷ πολλὴν παρὰ πολλῶν τιμὴν καὶ εὐγνωμοσύνην. Ταύτην δὴ καὶ δημοσίᾳ ἐξεδήλωσαν οἱ φίλοι καὶ θαυμασταὶ τῇ 27ῃ Αὐγούστου τοῦ 1826¹ τελέσαντες ἑορτὴν καὶ παρακαθίσαντες εἰς εὐωχίαν². Κορύφωμα δὲ τῆς μακρᾶς ἐπιστημονικῆς δράσεως³ καὶ κολοφῶνα τῆς ἐκπρεποῦς φιλοσόφου ἐνεργείας ἀπετέλεσεν ἡ πρυτανεία, εἰς ἣν ἀνυψώθη ἐκλεχθεὶς εἰς τὸ ἀκαδημεικὸν ἔτος 1829-1830. Τὴν ἀρχὴν ταύτην ἤσκησεν ἄνευ πολλῶν ἐμποδίων καὶ ἐκόσμησε διὰ περιλάμπρων λόγων⁴. Ἐν τῷ χρόνῳ δ' ἐκεῖνον αἱ ἡμερίδες τοῦ Βερολίνου ἐπληροῦντο εἰδήσεων περὶ τῶν μεγάλων γεγονότων τῶν ἀπὸ τῆς Ἰουλιανῆς ἐπαναστάσεως ἐν Γαλλίᾳ τελουμένων καὶ περὶ τῶν ἄλλων τῶν πολλαχοῦ τῆς Εὐρώπης συμβαινουσῶν ταραχῶν καὶ

¹ Τότε ὁ φιλόσοφος συνεπλήρου τὸ ὄβιον τῆς ἡλικίας ἔτος καὶ 16 ἑξάμηνα τῆς ἐν Βερολίνῳ διδασκαλίας.

² Εἰς τὸ δεῖπνον προσελθοῦσα ἐπιτροπεία φοιτητῶν προσήνεγκε τῷ ἑορτάζοντι κύπελλον καὶ συλλογὴν ποιημάτων. Ἐκ τῶν συνδαιτυμόνων ἦτο καὶ ὁ καθηγητὴς Wichmann ἐντεταλμένος νὰ φιλοτεχνήσῃ τοῦ Ἐγγέλου τὴν προτομὴν, ἣτις καὶ κοσμεῖ νῦν τὴν αἴθουσαν τῶν τελετῶν τοῦ ἐν Βερολίνῳ Πανεπιστημίου. Τὴν ἐπὶ ταῖς θερμαῖς ἐκδηλώσεσιν ἐξαιρέτου εὐλαβείας καὶ ἐγκαρδίου ἀγάπης εὐλογον χαρὰν ἀπεικόνισεν ὁ Ἐγγελος δι' ἐπιστολῆς πρὸς τὴν ἀποῦσαν τότε καὶ μετὰ τῶν τέκνων ἐν Νυρεμβέργῃ πλησίον τῶν συγγενῶν διατρίβουσαν σύζυγον. «Δὲν δύνασαι νὰ φαντασθῆς — ἔγραψεν — ὅπως ἐγκαρδίων καὶ βαθυτάτων ἐκδηλώσεων πίστεως, ἀγάπης καὶ τιμῆς ἔτυχον παρὰ τῶν ἀγαπητῶν μαθητῶν· εἶναι ἡμέρα ἐπιβραβεύσασα τοὺς ἀτρύτους τῆς ζωῆς μόχθους». Briefe 2, 209 ἔξ.

³ Εἰρήσθω ὅτι ὁ Ἐγγελος ὑπῆρξεν ὁ κυριώτατος ἰδρυτὴς καὶ ἡ ἀληθὴς ψυχὴ τῶν «Χρονικῶν τοῦ ἐπιστημονικοῦ ἐλέγχου» (Jahrbücher für wissenschaftliche Kritik), ὅπερ περιοδικὸν ἐκδιδόμενον ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 1827 ἦτο ὄργανον τοῦ φιλοσόφου τούτου καὶ ὠνομάζετο ὑπὸ τῶν ἐναντίων «ἡ ἡμερίς τοῦ Ἐγγέλου». Ἐνταῦθα διέλαβε πλὴν ἄλλων περὶ τοῦ Γο. Hamann, οὗ διέπτυξε τὰς θεμελιώδεις ἀρχὰς καὶ κατέδειξε τὰς τε συμφωνίας καὶ τὰς ἀποκλίσεις ἀπὸ τῶν ἑαυτοῦ θεωριῶν. Ἐν ἑτέρα διατριβῇ διέλαβε μετ' ἐπαίνων καὶ εὐγνωμοσύνης περὶ ἔργου ἐπιφανοῦς ἀνδρός, τοῦ Göschel, ὅστις ἐν τοῖς «Ἀφορισμοῖς» προσεθυμεῖτο νὰ δείξῃ ὅτι ἡ τοῦ Ἐγγέλου φιλοσοφία συνδιαλλάττει τὴν ἀπόλυτον γνῶσιν πρὸς τὴν πίστιν.

⁴ Πρυτανεύων ὁ Ἐγγελος ἐξεφώνησε δύο ἐπισήμους ἐν λατινικῇ γλώσσῃ λόγους, τὸν μὲν κατὰ κρατοῦν ἔθνος ἐπὶ τῇ ἀναλήψει τοῦ ἀξιώματος (τῇ 18ῃ Ὀκτωβρίου 1829) τὸν δὲ κατ' ἐντολὴν τῆς πανεπιστημιακῆς Συγκλήτου ἐπὶ τῇ συμπληρώσει τριῶν ἑκατονταετηρίδων ἀπὸ τῆς ὑποβολῆς τῆς «Λύγουσταίας ὁμολογίας» (τῇ 25ῃ Ἰουνίου 1830). Ἐκεῖνου μὲν τοῦ λόγου ὑποκείμενον ἦτο ἡ δευτὴ χρῆσις τῆς ἀκαδημεικῆς ἐλευθερίας πρὸς ἀποφυγὴν ὑπερβολῶν καὶ παρεκτροπῶν, τούτου δὲ ἡ χριστιανικὴ ἐλευθερία ὡς οὐσία τοῦ διαμαρτυρομένου δόγματος. Ἔργα Ἐγγέλου 20, 521 ἔξ.

ἐπαναστάσεων¹. Ταῦτα πάντα καὶ μάλιστα αἱ ἀναφαινόμεναι ἐν Γερμανίᾳ ἀνησυχίαι ἀντέκειντο πρὸς τὴν διάθεσιν τοῦ Ἐγγέλου καὶ διέψευδον τὰς προσδοκίας αὐτοῦ². Ὅτε δ' εὗρίσκετο ἐν ἀκμῇ μὲν τῆς φιλοσοφικῆς δόξης ἐν ἀπαισιοδόξῳ δὲ τοῦ κοινωνικοῦ μέλλοντος προοράσει, σκληρὰ ἐπελθοῦσα ἡ μοῖρα ἀπέκοιπεν εὐγενεστάτης ζωῆς ἡρέμα τὸ νῆμα.

17. Κατὰ τὸ θέρος τοῦ 1831 ἡ ἀσιατικὴ χολέρα ὑπερέβη τὸ πρῶτον τὰ ὄρια τῆς Γερμανίας καὶ θανατηφόρος διεδόθη εἰς Βερολῖνον. Ἐν τῇ δεινῇ τῆς νόσου φθορᾷ ὁ Ἐγγελος διῆλθε καλῶς τὸ θερινὸν ἑξάμηνον καὶ μετ' ὀλίγον μετέβη παρὰ τὸ Kreuzberg, ἔνθα ἡ οἰκογένεια αὐτοῦ διέτριβε πρὸς ἀποφυγὴν τοῦ λοιμοῦ· ἐκεῖ ἐν ἡρεμίᾳ καὶ ἀναπαύσει διήγαγε τὰς τοῦ θέρους διακοπὰς. Προσεγγίζοντος δὲ τοῦ ἀκολούθου ἑξαμήνου ἡ ἐπιδημία ἐφαίνετο ἐλαττωμένη καὶ σχεδὸν ἐξαφανιζομένη. Διὸ ἐπανῆλθεν ὁ φιλόσοφος μετὰ τῶν οἰκείων καὶ ἐν πλήρει εὐεξίᾳ ἐπανελάβε τὰς παραδόσεις τῇ 10ῃ Νοεμβρίου, ἠγόρευε δὲ μετ' ἐκτάκτου δυνάμεως καὶ ἀσυνήθους ἐνθουσιασμοῦ συναρπάζων τοὺς φιλομαθεῖς ἀκροατάς. Μετὰ τρεῖς ἡμέρας (πρὸ μεσημβρίας τῆς Κυριακῆς τῆς 13ης Νοεμβρίου) αἴφνης ἠσθένησε· κατελήφθη ὑπὸ σφοδροῦ γαστρικοῦ πόνου καὶ ἐμέτου. Διελθὼν δὲ ἄγρυπνον καὶ δυσάρεστον νύκτα συνησθάνετο ἑαυτὸν τῇ ὑστεραίᾳ βελτιωθέντα· οἱ πόνοι ἐξέλιπον ἀλλ' ἡ ἀδυναμία ἦτο τοσαύτη ὥστε δὲν ἐπέτρεπε τὴν ἀνέγερσιν. Νάρκη ἐπηκολούθησε καὶ μετὰ μεσημβρίαν (περὶ τὴν 5ην ὥραν) τὸν ἐλαφρὸν ὕπνον γαλήνιος ἐλθὼν διεδέξατο ὁ αἰώνιος ὕπνος³. Εἰς τὸν θνήσκοντα φιλόσοφον παρευρίσκοντο οἱ οἰκεῖοι καὶ ἐκ τῶν φίλων ὁ Ἰω. Schulze. Ἡ δὲ κηδεῖα ἐγένετο τῇ μεθεπομένη καὶ ἀπεδόθησαν αἱ προσήκουσαι τιμαί. Ἐν τῇ αἰθούσῃ τῶν τελετῶν τοῦ Πανεπιστημίου ὁ πρύτανης

¹ Καὶ αὐτὸ τὸ ἀγγλικὸν πολίτευμα ἐνέβαλον εἰς κίνδυνον αἱ περὶ ἀναμορφώσεως τοῦ κοινοβουλίου κρατοῦσαι ἀμφιλογίαι καὶ ἔριδες. Περὶ τὸ ζήτημα τοῦτο ἠσχολήθη συντόμως ὁ Ἐγγελος καὶ ἐξεπόνησε περὶ τοῦ σχεδίου τῆς ἀγγλικῆς ἀναμορφώσεως (Über die englische Reformbill) ἰδίαν πραγματείαν, ἧς μέρος ἐξεδόθη τὸ πρῶτον ἐν τῇ γενικῇ ἐφημερίδι τοῦ πρῶσιου κράτους τῷ 1831.

² Ὁ φιλόσοφος ἠλπιζε καὶ τὴν ἐλπίδα, ὡς εἴρηται, ἐξήγγειλεν ἐν τοῖς εἰσιτηρίοις λόγοις, ὅτι ἡ τοῦ Ναπολέοντος πτώσις ἐτερμάτισε πλέον τὰς ἐπαναστάσεις καὶ τὰς πολιτικὰς ἀνατροπὰς καὶ ἤρξατο τέλος ἡ ποθητὴ τῆς εἰρήνης καὶ τῆς προόδου νέα περίοδος.

³ Κατὰ περίεργον σύμπτωσιν τῇ αὐτῇ ἀκριβῶς ἡμέρᾳ πρὸ ἐτῶν 115 (τ.ἔ. τῇ 14ῃ Νοεμβρίου 1716) ἀπέθανεν ἕτερος μέγας Γερμανὸς φιλόσοφος, ὁ Λεϊβνίτιος.

Marheineke ἔξεφώνησε λόγον ἐπικήδειον, παρὰ δὲ τὸν τάφον ἀπεχαιρέτισε τὸ ὕστατον τὸν νεκρὸν παρὰ τῶν φίλων ὁ Förster. Τὰ εἰλικρινῆ συναισθήματα τῆς θλίψεως καὶ τῆς ὀδύνης, τῆς ἀγάπης καὶ τοῦ θαυμασμοῦ, ἐπαυξανόμενα ἐκ τοῦ ἀπροσδοκίτου τῆς μεγάλης ἀπωλείας, ἀπεικόνισαν διὰ συγκινητικῶν λόγων ἀμφοτέρου οἱ ρήτορες¹. Οὗτοι εὐλόγως ἐξύμνησαν καὶ εὐστόχως προεῖπον τὴν ἀδιάλειπτον ἐπίδρασιν τοῦ φιλοσοφικοῦ δαιμονίου ἐκείνου, τὴν ἀθάνασίαν τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ. Ὁ τάφος τοῦ Ἐγγέλου εὐρίσκεται, καὶ αὐτὸς ἐπεθύμησε, πλησίον τοῦ τάφου τοῦ Fichte καὶ ἐγγὺς εἰς τὸ μνημεῖον τοῦ Solger.

18. Ὁ Ἐγγελος ἀποθνήσκων κατέλειπε συμπληρωμένον ἤδη μέγα καὶ ἀθάνατον ἔργον² εἶχε διὰ τῆς συγγραφῆς καὶ τῆς διδασκαλίας ἐπιτελέσει τὴν ὑψηλὴν αὐτοῦ καὶ ἱστορικὴν καταστάσαν φιλοσοφικὴν ἀποστολήν³. Πλὴν ἀλλ' αἱ πολλαὶ ἀσχολίαι δὲν ἐπέτρεψαν, ὡς εἴρηται, τῷ συγγραφεῖ νὰ ἐξεργασθῆ καὶ ἐκδώσῃ αὐτὸς πάντα τὰ πονήματα. Διὸ εὐθὺς μετὰ τὸν θάνατον συνεφώνησαν οἱ ἐν Βερολίνῳ φίλοι καὶ μαθηταὶ νὰ ποιήσωσι τελείαν τῶν συγγραμμάτων τοῦ διδασκάλου ἔκδοσιν, ἣτις ἔμελλε νὰ περιλαμβάνῃ μὲν τὰ ἤδη ἐκδεδομένα ὑπ' ἐκείνου ἔργα νὰ ἐκτρέψῃ δὲ εἰς φῶς τὰ καταλειφθέντα ἀνέκδοτα κατατάττουσα πάντα οὕτω καὶ διευθετοῦσα, ὥστε νὰ ἐμφαίνηται ἢ τε χρονικῆ σειρᾷ καὶ ἢ συστηματικῆ ἀκολουθίᾳ. Τὰ δ' ἐκδεδομένα τέσσαρα κύρια ἔργα, ἡ Φαινομενολογία τοῦ πνεύματος καὶ ἡ Λογική, ἡ Ἐγκυκλοπαιδεία καὶ ἡ περὶ δικαίου φιλοσοφία παρεῖχον ἔκδηλον τὴν γενετικὴν καὶ συστηματικὴν σειράν. Τὰ δὲ καταλειφθέντα ἔργα συνίσταντο ἐκ τῶν σημειώσεων, ὡς τὸ μὲν αὐτὸς ὁ φιλόσοφος ἰδίᾳ χειρὶ χάριν τῆς διδασκαλίας κατέγραψε τὸ δὲ οἱ ἀκροαταὶ ἐπιμελιῶς ἐν ταῖς παραδόσεσιν ἐσημείω-

¹ Ὁ Marheineke τὸν ἀποθανόντα φιλόσοφον, οὗ ἡ ὅλη διδασκαλία κατέτεινεν εἰς τὴν ἀνέλιξιν καὶ ἐπίγνωσιν τοῦ λόγου, παρέβαλε πρὸς αὐτὸν τὸν ἐνσαρκωθέντα θεῖον Λόγον. Ἐξαίρων δὲ τὸν χαρακτήρα ἐκείνου ἐπεῖπεν «Ἀλλ' ὁ θάνατος ἀπεστέρησεν ἡμᾶς καὶ ἀφήρπασε μόνον ὅ τι δὲν ἦτο αὐτὸς οὗτος. Διότι οὐσία τοῦ Ἐγγέλου ἦτο τὸ τούτου πνεῦμα, ὅποσον διέλαμπε δι' ὅλης αὐτοῦ τῆς φύσεως, τῆς ἐρατεινῆς, τῆς φιλόφρονος, τῆς εὐμενοῦς· ναι, τὸ πνεῦμα, ὅποσον διεφαίνετο ἐν τῇ εὐγενεῖ καὶ ὑψηλῇ διαθέσει καὶ ἀνεπτύσσεται ἐν τῇ καθαρότητι καὶ ἐρασιμότητι, ἐν τῇ ἡμέρῳ μεγαλείῳ καὶ τῇ παιδικῇ ἀπλότῃ τοῦ ὄλου αὐτοῦ χαρακτήρος... λέγω τὸ πνεῦμα, ὅποσον ζῆ καὶ θά ζῆ ἀθάνατον ἐν τοῖς συγγράμμασιν αὐτοῦ, ἐν τοῖς πολυαριθμοῖς μαθηταῖς καὶ θαυμασταῖς». Rosen Kranz 562 ἐξ.

² Ὁ K. Fischer (1, 202) παρατηρεῖ ὅτι ὁ Ἐγγελος ἀπέθανεν οὐχὶ μόνον ἡρέμως ἀλλὰ καὶ εὐκαίρως ἐν τῇ ἀκμῇ τῆς δράσεως καὶ τῆς δόξης, ὅτε εἶχε συντελέσει τὸ μέγα αὐτοῦ ἔργον διὰ τε τῶν συγγραμμάτων καὶ τῶν παραδόσεων.

σαν. Τὰ ἔργα ταῦτα ἐν χρονικῇ διαδοχῇ ἦσαν τὰ ἑξῆς· ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, καλλολογία (αἰσθητική), φιλοσοφία τῆς θρησκείας, φιλοσοφία τῆς ἱστορίας¹. Πρὸς ἀποκατάστασιν καὶ ἔκδοσιν τῶν συγγραμμάτων συνειργάσθησαν ἑπτὰ λόγιοι ἄνδρες πάντες φίλοι καὶ μαθηταὶ τοῦ Ἐγγέλου. Κατένειμαν δὲ οὕτω τὴν ἐργασίαν, ὥστε ἐξέδοσαν ὁ Ἰω. Schulze τὴν Φαινομενολογίαν, ὁ Φίλιππος Marheineke τὰς ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ παραδόσεις περὶ τῆς φιλοσοφίας τῆς θρησκείας² καὶ σύγγραμμα περὶ τῶν ἀποδείξεων τῆς ὑπάρξεως τοῦ θεοῦ, ὁ Ἐδ. Gans τὴν φιλοσοφίαν τοῦ δικαίου καὶ τὰ μαθήματα περὶ τῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας³, ὁ Λεοπόλδος von Henning τὴν ἐπιστήμην τῆς Λογικῆς, ὁ Ἐρ. Hotho τὰς παραδόσεις περὶ αἰσθητικῆς⁴, ὁ Κάρο. Michelet τὰς φιλοσοφικὰς πραγματείας καὶ τὰ μαθήματα περὶ τῆς

¹ Τὸ ὅλον σύστημα τῆς ἐπιστήμης ἀποτελεῖται κατὰ τὸν Ἐγγελον ἐκ τριῶν μερῶν, ὧν πρῶτον μὲν εἶναι ἡ φαινομενολογία τοῦ πνεύματος δεύτερον δὲ ἡ λογικὴ καὶ μεταφυσικὴ τρίτον δὲ ἡ τῆς φύσεως καὶ τοῦ πνεύματος φιλοσοφία. Τὸ δὲ τρίτον μέρος πάλιν διαιρεῖται εἰς ἄλλα τρία μέρη· διότι ἡ φιλοσοφία ὡς ἐπιστήμη μὲν τοῦ ὑποκειμενικοῦ πνεύματος εἶναι ἀνθρωπολογία καὶ ψυχολογία, ὡς ἐπιστήμη δὲ τοῦ ἀντικειμενικοῦ πνεύματος εἶναι φιλοσοφία τοῦ δικαίου καὶ τῆς πολιτείας καὶ φιλοσοφία τῆς τοῦ κόσμου ἱστορίας, τέλος δὲ ὡς ἐπιστήμη τοῦ ἀπολύτου πνεύματος εἶναι αἰσθητικὴ ἢ φιλοσοφία τῆς τέχνης, φιλοσοφία τῆς θρησκείας καὶ ἱστορία τῆς φιλοσοφίας. Τὴν φιλοσοφίαν τῆς φύσεως καὶ τὴν ἀνθρωπολογίαν (ψυχολογίαν) ἀνέπτυξεν ὁ φιλόσοφος ἐν τῇ ἐγκυκλοπαιδείᾳ.

² Τὴν φιλοσοφίαν τῆς θρησκείας ἐδίδαξεν ὁ Ἐγγελος τὸ πρῶτον ἐν Βερολίῳ καὶ δὴ τετράκις, τουτέστι κατὰ τὰ θερινὰ ἑξάμηνα τῶν ἐτῶν 1821, 1824, 1827, 1831. Αἱ παραδόσεις αὗται ἐξεδόθησαν ἐν δύο τόμοις τῷ 1833 ὕστερον δὲ (τῷ 1840) ἐγένετο δευτέρα ἔκδοσις ἐπισημημένη.

³ Ἡ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας ἐδιδάχθη ὑπὸ τοῦ Ἐγγέλου τὸ πρῶτον ἐν Βερολίῳ πεντάκις. Ὁ πρῶτος ἐκδότης αὐτῆς (ὁ Gans) ἔσχε δευτέραν πηγὴν πολλὰ ἐκλεκτῶν ἀκροατῶν τετράδια. Ἐπειδὴ δὲ τὸ μάθημα τοῦτο κατὰ μὲν τὰ πρότερα ἔτη ἐδιδάσκετο φιλοσοφικώτερον κατὰ δὲ τὰ ὕστερα ἱστορικώτερον, ὁ Κάρολος Ἐγγελος ὁ τὴν δευτέραν ἔκδοσιν παρασκευάσας (τῷ 1839) ἐπέστησε τὴν προσοχὴν μᾶλλον εἰς τὰς ἰδιοχείρους σημειώσεις τοῦ πατρὸς αὐτοῦ καὶ ἐπειράθη νὰ συμπληρώσῃ μὲν ἀμφοτέρους τοὺς τρόπους τῆς ἐκθέσεως νὰ ἀποκαταστήσῃ δὲ ἐκφράσει τινὰς τῆς πρώτης ἐκδόσεως εἰς τὴν ἀρχῆθεν αὐτῶν δύναμιν καὶ ἀνθηρότητα.

⁴ Ὁ ἐκδότης τῶν μαθημάτων τῆς αἰσθητικῆς, διδαχθείσης πεντάκις, ἐπέτυχεν τοῦ σκοποῦ ἄριστα καὶ διεξήγαγε τὸ ἔργον κάλλιστα πάντων τῶν συνεργατῶν. Ὁ Hotho ἔχων πρὸ ὀφθαλμῶν τὰ καθ' ὑπαγόρευσιν γεγραμμένα ὑπὸ τοῦ ἑαυτοῦ καὶ ἄλλων τετράδια καὶ μάλιστα τὰς ἰδιοχείρους τοῦ Ἐγγέλου σημειώσεις ἠδυνήθη διὰ συντόνου ἐργασίας καὶ εὐκαίρου χρήσεως τῆς βιβλίου τοῦ ὅλου φιλοσοφήματος γνώσεως νὰ ἀνεγείρῃ συμπαγῆς καὶ κατὰ τὸ δυνατόν

ιστορίας τῆς φιλοσοφίας¹, ὁ Henning καὶ ὁ Michelet καὶ ὁ Boumann τὴν ἐγκυκλοπαιδεΐαν, ὁ Förster καὶ ὁ Boumann τὰ σύμμεικτα ἔργα, ὁ Κάρ. Rosenkranz τὴν φιλοσοφικὴν προπαιδεΐαν. Ἄπαντα τὰ ἔργα ἐξεδόθησαν ἐντὸς ὀκτῶ ἐτῶν (1832-1840)² καὶ ἀπετέλεσαν 18 τόμους³. Ἐπειδὴ ὅμως τὰ τρία μέρη τοῦ περὶ αἰσθητικῆς τόμου ἔχουσιν ἕκαστον ἕκτασιν τόμου, ἐμφανίζει ἡ ὅλη συλλογὴ εἴκοσι τόμους, οἷς προστίθενται δύο τόμοι ἐπιστολῶν καὶ τελευταῖος τόμος περιέχων τὴν ὑπὸ τοῦ Rosenkranz φιλοπονηθεῖσαν βιογραφίαν τοῦ Ἐγέλου⁴. Ὑστερον δ' ἐπηκολούθησαν μερικώτεραι καὶ γενικώτεραι ἐκδόσεις⁵.

19. Ἐκ τῶν περὶ Ἐγέλου γενικώτερον πραγματευομένων ἔργων μνημονεύομεν τὰ ἑξῆς:

R. Haym, Hegel und seine Zeit... Berlin 1857.

K. P. Rosenkranz, Hegels Leben, Berlin 1865.

J. H. Stirling, The secret of Hegel, London 1865.

C. L. Michelet, der unwiderlegte Weltphilosoph., Leipzig 1870.

C. Caird, Hegel, London 1883.

ἄρτιον καὶ ἀκριβὲς τὸ καλλολογικὸν οἰκοδόμημα, οἷον διανοήθη ἡ ὑπερφυῆς τοῦ διδασκάλου διάνοια.

¹ Αἱ παραδόσεις περὶ τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας, ἣν ὁ Ἐγελος ἐδίδαξεν ἐν ὅλῃ ἐννεάκις, ἐξεδόθησαν ἐν 3 τόμοις κατὰ τὰ ἔτη 1840, 1842 καὶ 1844.

² Τῷ ἔτει 1840 ἐγένετο δευτέρα ἐκδοσις τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου, τῶν παραδόσεων περὶ τῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας, περὶ τῆς φιλοσοφίας τῆς θρησκείας καὶ τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας.

³ Οἱ τόμοι ἔχουσι κατὰ τὸ περιεχόμενον ὡςδε: ὁ 1ος τόμος περιέχει τὰς φιλοσοφικὰς πραγματείας, ὁ 2ος τὴν φαινομενολογίαν τοῦ πνεύματος, ὁ 3ος—5ου τὴν ἐπιστήμην τῆς λογικῆς, ὁ 6ος καὶ 7ος τὴν ἐγκυκλοπαιδεΐαν, ἐπηξημένην διὰ προσθηκῶν καὶ ἀναπτύξεων γενομένων κατὰ τὰς παραδόσεις καὶ τὰ τετράδια, ὁ 8ος τὴν φιλοσοφίαν τοῦ δικαίου, ὁ 9ος τὰς παραδόσεις περὶ τῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας, ὁ 10ος τὰς παραδόσεις περὶ αἰσθητικῆς, ὁ 11ος καὶ 12ος τὰ μαθήματα περὶ τῆς φιλοσοφίας τῆς θρησκείας, ὁ 13ος—15ου τὰ μαθήματα περὶ τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας, ὁ 16ος καὶ 17ος περιλαμβάνει τὰ σύμμεικτα ἔργα, ὁ δὲ 18ος τὴν φιλοσοφικὴν προπαιδεΐαν.

⁴ Ἡ γενικὴ ἐπιγραφὴ τῆς ὅλης ἐκδόσεως γενομένης ἐν Βερολίνῳ εἶναι «Γεωργίου Γουλιέλμου Φρειδερίκου Ἐγέλου ἔργα: τελεία ἐκδοσις γενομένη ὑπὸ ἐπιτροπείας φίλων τοῦ ἀειμνήστου» (Georg Wilhelm Hegels Werke: Vollständige Ausgabe durch einen Verein von Freunden des Verewigten). Ἔπονται τὰ ὀνόματα τῶν συνεργατῶν. Εἰς τὴν ἐπιγραφὴν δ' ἐκάστου τόμου προστίθεται ἡ Σοφοκλείος ῥῆσις: «Ἐὐλαχθὲς αἰεὶ πλεῖστον ἰσχύει λόγος».

⁵ Νεώτεραι ἐκδόσεις εἶναι ἡ τοῦ G. Lasson ἀρξαμένη τῷ 1928 (ἀσυντέλεστος) καὶ ἡ τοῦ H. Glockner τῷ 1929. Εἰς τὴν τελευταίαν ταύτην θέλομεν ἐν τοῖς ἑξῆς παραπέμπει.

A. Bullinger, Hegelsche Logik und gegenwärtig herrschender antihegelicher Unverstand, München 1901.

W. Dilthey, Die Jugendgeschichte Hegels, 1905. (εὐρίσκεται ἐν τῷ 4ῳ τόμῳ τῆς συλλογῆς τῶν ἔργων τοῦ Dilthey, Leipzig u. Berlin 1921).

B. Croce, Lebendiges und Totes in Hegels Philosophie. (γερμ. μετάφρ. ὑπὸ K. Büchler) Heidelb. 1909.

G. Falkenheim, Hegel (ἐν τῷ «Grosse Denker» τῷ ἐκδοθέντι ὑπὸ E. Aster τῷ 1911 καὶ ὕστερον τῷ 1923).

K. Fischer, Hegels Leben, Werke und Lehre 2 τόμ. 2^α ἔκδ. Heidelb. 1911.

P. Roques, Hegel, sa vie et ses oeuvres, Paris 1912.

B. Croce, Saggio sullo Hegel, Bari 1913.

Fr. Rosenzweig, Hegel und der Staat 2 τόμ. München u. Berlin 1920.

A. Brunswig, Hegel, München 1922.

H. Fischer, Hegels Methode, München 1927.

B. Heimann, System und Methode in Hegels Philosophie, Leipzig 1927.

Th. Haring, Hegel, sein Wollen und sein Werk, Leipzig 1929.

H. Glockner, Hegel, Stuttg. 1929 (εἶναι ὁ 21ος τόμ. τῆς ὑπ' αὐτοῦ γενομένης ἐκδόσεως τῶν ἔργων τοῦ Ἑγέλου).

N. Hartmann, Die Philosophie des deutschen Idealismus (II Teil, Hegel), Berlin und Leipzig 1929. (τοῦ αὐτοῦ μελέτη «Aristoteles und Hegel» ἐπιγραφομένη 1933).

W. Moog, Hegel und die hegelsche Schule, München 1930.

Th. Steinbüchel, Das Grundproblem der hegel. Philosophie, 1933.

Dulckeik, System und Geschichte in Hegels Philosophie, 1937.

Ἐνταῦθα μνημονευτέα ἰδίᾳ τὰ Πρακτικὰ τῶν ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς συμπληρώσεως αἰῶνος ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ Ἑγέλου συγκροτηθέντων διεθνῶν συνεδρίων. Verhandlungen des ersten Hegelkongresses von 22 bis 25 April 1930 im Haag 1931 — Verhandlungen des zweiten Hegelkongresses vom 18 bis 21 Oktob. 1931 in Berlin. — Verhandlungen des dritten Hegelkongresses von 19 bis 23 April. 1933 in Rom.

Ἑλληνικαὶ διατριβαὶ εἰς τὸν Ἑγελον ἀναφερόμεναι σημειωτέαι δύο. Θ. Παπακωνσταντίνου, Εἰσαγωγή στὴ διαλεκτικὴν καὶ Ρόξας Ἰμβριώτου, «Ἡ διαλεκτικὴ τοῦ Hegel» 1933.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

3. Η ΕΝ ΤΟΙΣ ΧΡΟΝΟΙΣ ΤΟΥ ΕΓΕΛΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

1. Καινήν και ἔνδοξον εἰς τὴν νεωτέραν φιλοσοφίαν ἀνέφξε περίοδον ὁ περιώνυμος Κάντιος¹. Οὗτος διὰ τῆς κριτικῆς θεωρίας ἔδωκε νέαν εἰς τὴν διανόησιν τροπὴν ἐλέγξας ἐμβριθῶς καὶ ἀνασκευάσας ἐπαρκῶς τὰ ἤδη κρατοῦντα καὶ κῦρος ἔχοντα συστήματα. Οὐ μόνον δηλαδὴ σφοδρῶς ἠναντιώθη πρὸς τὸ δογματικὸν φιλοσόφημα τοῦ Οὐολφρίου καὶ τὸ σκεπτικὸν σύστημα τοῦ Χιουμίου (Hume) ἀλλὰ καὶ τολμηρῶς ἐπορεύθη πολὺ περαιτέρω πάντων τῶν ἑαυτοῦ προδρόμων· διώρθωσε καὶ συνεπλήρωσε τὰς περὶ γενέσεως καὶ ἀληθείας τῶν παραστάσεων δοξασίας καὶ συνήρμοσεν ἀπάσας ἐπιτηδεῖως εἰς νέαν καὶ ἀξιόλογον θεωρίαν. Ἡ μὲν ἐμπειρικὴ φιλοσοφία παρήγε πάσας τὰς παραστάσεις ἐκ τῆς παρατηρήσεως καὶ ἀντιλήψεως ἢ δὲ ὀρθολογικῆ τοῦ Λεϊβνιτίου θεωρία ἐκ τῆς ἰδίας ἡμῶν ψυχῆς. Ἀλλ' ὁ Κάντιος ἀπονέμει εἰς ἑκάτεραν τῶν ἐκδοχῶν ἐν μέρει μόνον δίκαιον οὐδὲ θεωρεῖ τὴν ἑτέραν κατὰ πάντα ὀρθήν. Αἱ παραστάσεις κατ' αὐτὸν τὸ μὲν περιεχόμενον ἀρῶνται ἐκ τῆς αἰσθήσεως τὸν δὲ τύπον λαμβάνουσι δι' ἰδίας τοῦ πνεύματος ἡμῶν ἐνεργείας κατὰ νόμους ἐκ τῶν προτέρων καθωρισμένους. Ὅθεν κατὰ τοῦτο ἀνομολογεῖται ἀληθῆς ὁ ἰσχυρισμὸς τοῦ Χιουμίου, ὅτι τὰ ὄντα καὶ ἡ προσάλληλος αὐτῶν σχέσις καὶ ἀκολουθία δὲν εἶναι δεδομένα ἐν τῇ ἐμπειρίᾳ ἀλλὰ μορφοῦνται ὑφ' ἡμῶν αὐτῶν ἐκ τῶν αἰσθημάτων, ἅτινα μόνον εἶναι ἡμῖν ἀμέσως δεδομένα. Ἀκριβέστερον δὲ ἀνερευνῶν τὰ πράγματα ὁ Κάντιος ἐπειράθη νὰ καθορίσῃ τοὺς ἐκ τῶν προτέρων τύπους τῆς νοήσεως καὶ εὔρεν ὅτι καὶ ἡ αἰσθήσις οὐχ ἥττον ἤρτηται ἐκ τινῶν ἐκ τῶν προτέρων τύπων. Ἐπειράθη δηλαδὴ νὰ δείξῃ

¹ Ὁ Ἐμμανουήλ Κάντιος (Immanuel Kant) ἐγεννήθη τῷ 1724 ἐν Καινιξβέργῃ (Königsberg), πόλει τῆς Πρωσσίας. Ἀνήκων εἰς οἶκον πένητα καὶ εὐσεβῆ διήγυσε τὰς σπουδὰς ἐν τῇ οἰκείᾳ πόλει, τῷ δ' ἔτει 1755 ἐγένετο ὑφηγητὴς ἐν τῷ αὐτῷ Πανεπιστημίῳ. Μετὰ 15 ὅλα ἔτη ὑφηγεσίας κατέστη τακτικὸς καθηγητὴς τῆς Λογικῆς καὶ τῆς Μεταφυσικῆς, ἐδίδασκε δ' ἐπιμελῶς ἕως οὗ ἡ τοῦ γήρατος ἀδυναμία ἐπέβαλε τὴν διακοπὴν. Ἐτελεύτησε τῷ 1804 καταλιπὼν πολλὰ καὶ περιλαμπρὰ ἔργα, ὧν σπουδαιότατα εἶναι ἡ «Κριτικὴ τοῦ καθαρῦ λόγου» (Kritik der reinen Vernunft) 2^α ἐκδοσις τῷ 1787· «Κριτικὴ τοῦ πρακτικοῦ λόγου» (Kritik der practischen Vernunft), 1788· «Κριτικὴ τῆς δυνάμεως τῆς κρίσεως» (Kritik der Urteilskraft), 1790.

ὅτι τύποι ἢ μορφαὶ τῆς μὲν αἰσθήσεως εἶναι ὁ τόπος καὶ ὁ χρόνος τῆς δὲ νοήσεως αἱ δώδεκα κατηγορίαι, ἰσάριθμοι πρὸς τὰ εἶδη τῶν κρίσεων. Διὰ τῶν καθαρῶν (ἐκ τῶν προτέρων) ἐποπτεῖων τοῦ τόπου καὶ τοῦ χρόνου τὰ αἰσθήματα προσλαμβάνουσι τὴν ἐνότητα τῆς ἐποπτείας καὶ πάλιν διὰ τῶν καθαρῶν ἐννοιῶν (κατηγοριῶν) αἱ ἐποπτεῖαι προσκτῶνται τὴν ἐνότητα τῆς ἐννοίας. Μόνον δὲ διὰ τοῦ συνδυασμοῦ αἰσθήσεως καὶ νοήσεως, διὰ τῆς ὑπαγωγῆς τῆς πολλότητος τῆς ἐποπτείας εἰς τὴν ἐνότητα τῆς ἐννοίας, καθίσταται ἡ γνῶσις δυνατή· ἐννοιαὶ ἄνευ ἐποπτεῖων εἶναι κεναὶ καὶ ἐποπτεῖαι ἄνευ ἐννοιῶν εἶναι τυφλαί. Τούτων οὕτως ἐχόντων οἱ κυριώτατοι τῆς γνώσεως ὅροι ὑπάρχουσιν ἐν τῇ ἐνεργείᾳ τῆς ἡμετέρας διανοίας καὶ οὐχὶ ἐν τῷ ἔξω κόσμῳ. Ὁ τόπος καὶ ὁ χρόνος δὲν ἀνήκουσιν εἰς τὰ ὄντα καθ' ἑαυτὰ ἀλλ' εἶναι τῆς αἰσθήσεως τύποι, δι' ὧν τὰ αἰσθήματα συμπεριλαμβάνονται εἰς τὴν ἐνότητα τῆς ἐποπτείας. Ὡσαύτως καὶ αἱ ἐννοιαὶ δὲν παρέχονται ἑτοιμοὶ οὐδὲ πορίζονται πάλιν δι' ἀφαιρέσεως ἐκ τοῦ δεδομένου ὡς τοιούτου ἀλλὰ μορφοῦνται ὑπὸ τοῦ νοῦ ἡμῶν ἵνα αἱ ἐποπτεῖαι ἀναχθῶσιν εἰς ἐνότητα. Πλημμελῶς λοιπὸν ὑπολαμβάνονται συνήθως ὡς ἰδιότητες τῶν ὄντων καὶ προσνέμονται εἰς αὐτὰ ὅσα εἶναι ἀληθῶς ὑποκειμενικαὶ μορφαί, καθ' ὅς ἐποπτεύομεν καὶ νοοῦμεν τὰ ὄντα¹. Ἐπειδὴ δὲ πλὴν τῶν αἰσθημάτων, ἅτινα χρησιμεύουσιν ὡς ὕλη τῆς ἐποπτείας, τὰ λοιπὰ τῆς γνώσεως στοιχεῖα εἶναι πάντα ὑποκειμενικά, ἔπεται ὅτι αἱ παραστάσεις ἔχουσι κυρίως χαρακτῆρα ὑποκειμενικὸν καὶ παριστῶσι τὰ ὄντα κατὰ τοὺς ἰδιάζοντας ὅρους τῆς παραστατικῆς ἡμῶν φύσεως, οὐχὶ δηλαδὴ οἷα εἶναι αὐτὰ καθ' ἑαυτὰ ἀλλ' ἀπλῶς οἷα προσπίπτουσιν εἰς τὸ κάτοπτρον τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος· ἐν ἄλλοις λόγοις αἱ παραστάσεις πᾶσαι ἀναφέρονται οὐχὶ εἰς τὸ ὄντως ὄν (Das Ding an sich) ἀλλὰ μόνον εἰς τὸ φαινόμενον. Ἡ φύσις τοῦ νοεῖν καὶ ὁ τρόπος τοῦ γινώσκειν δὲν ἐπιτρέπει τὸ παράπαν νὰ μάθωμεν τὰ ὄντα καθ'

¹ Διὰ τῆς καινοτόμου ταύτης διδασκαλίας μετέβαλεν ὁ Κάντιος ὀλοσχερῶς τὴν περὶ κόσμου θεωρίαν καὶ εὐστοχώτατα παρέβαλε τὸ ἑαυτοῦ ἔργον πρὸς τὸ τοῦ Κοπερνίκου. Ὅπως ὁ ἀναμορφωτῆς τῆς ἀστρονομίας ἐπορεύθη διάφορον τῆς ὑπὸ τῶν ἄλλων κεχαραγμένης ὁδοῦ καὶ παρεδέχθη ὅτι οὐχὶ οἱ ἀστέρες στρέφονται περὶ τὸν παρατηρητὴν ἀλλὰ τὸναντίον οὗτος περὶ τοὺς ἀστέρας, κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ ὁ ἀνακαινιστῆς τῆς φιλοσοφίας ὑπέλαβεν ὅτι οὐχὶ ἡ γνῶσις ἡμῶν ῥυθμίζεται πρὸς τὰ πράγματα ἀλλ' ἐκ τοῦ ἐναντίου τὰ πράγματα πρὸς τὴν ἡμετέραν γνῶσιν· ὅ τι πρότερον παρήγετο ἐκ τῆς ἐπιδράσεως τῶν ὄντων ἐπὶ τὸν νοῦν, ἐρμηνεύει ἤδη ὁ Κάντιος ἐκ τῆς ἰδίας τοῦ νοῦ ἐνεργείας. Διὸ ἀπαιτεῖται νῦν ὅπως μὴ ἀνερευνῶμεν μᾶλλον τὴν φύσιν τῶν πραγμάτων ἢ τὴν φύσιν τοῦ γινώσκοντος ὑποκειμένου.

ἑαυτά. Ἡ μὲν ἐμπειρία δεικνύει τὰ ὄντα σύμφωνα πρὸς τοὺς οἰκείους ἡμῶν τύπους τοῦ παριστάναι· αἱ δ' ἐννοιαὶ πάλιν εἶναι σύνθεσις τῆς ὑπὸ τῆς ἐμπειρίας παρεχομένης πολλότητος εἰς τινα ἐν τῇ συνειδήσει ἐνότητα, κατ' ἀκολουθίαν ἀρῶνται τὸ περιεχόμενον αὐτῶν ἐκ μόνης τῆς ἐμπειρίας καὶ ἐφαρμόζονται εἰς μόνην τὴν ἐμπειρίαν. Ὡστε περιορίζεται ἢ μὲν ἀλήθεια τῆς ἐμπειρίας εἰς τὰ φαινόμενα ἢ δὲ ἀλήθεια τῶν ἐννοιῶν εἰς τὴν περιοχὴν τῆς ἐμπειρίας. Ἐὐθὺς ὡς θελήσωμεν νὰ ὑπερβῶμεν τὴν ἐμπειρίαν καὶ μάθωμέν τι περὶ τοῦ νοητοῦ κόσμου, διορθῶμεν τὰς κατηγορίας τοῦ νοῦ κενὰς καὶ καταντῶμεν ἀφρεύκτως εἰς ἀδιαλύτους ἀντιφράσεις. Ἡ ἐννοια τοῦ ὄντος ὄντος εἶναι κενὴ θετικοῦ περιεχομένου καὶ σημαίνει οὐδὲν ἄλλο παρὰ τὸ ἄγνωστον, τὸ Χ, ὅπερ ὑπόκειται μὲν βᾶσις τῶν φαινομένων ἀλλὰ διαμένει ἡμῖν πᾶντε ἄγνωριστον. Χρησιμεύει δὲ ἀπλῶς ὡς ἐννοια προβληματικὴ καὶ περιοριστικὴ· προβληματικὴ μὲν διότι οὐδὲν περὶ αὐτῆς δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, περιοριστικὴ δὲ διότι ὑπομινῆσκει ὅτι τερματίζεται πού ἢ χόρα τῶν φαινομένων καὶ ὅτι ὅπου τελευτᾷ ἢ ἐποπτεία, δὲν λήγει καὶ πᾶσα νόησις¹. Βεβαίως ὁ ὑπὲρ τὸν νοῦν ὑπάρχων λόγος ἀνάγει τὴν ποικιλίαν τῶν ἐννοιῶν εἰς ὑπερτέραν ἐπιστημονικὴν ἐνότητα διὰ τῶν ἰδεῶν² ἀλλ' αὐταὶ, καθὰ καὶ αἱ τοῦ νοῦ κατηγορίαι, εἶναι καθ' ἑαυτὰς κενὰ περιεχομένου ὥστε καὶ δι' αὐτῶν οὐδὲν δύναται νὰ γνωσθῆ. Αἱ τοῦ λόγου ἰδέαι εἶναι μόνον κανονιστικαὶ ἀρχαί, χρησιμεύουσαι ἵνα προβιβάξωσι τὴν ἐνότητα τοῦ νοῦ, ὅσον τὸ δυνατόν, μέχρι τοῦ ἀπολύτου ἀλλὰ δὲν διδάσκουσιν ὅμως τὴν ἀληθινὴν τῶν ὄντων φύσιν. Ἐπὶ τῆς πλημμελοῦς δὲ χρήσεως τῶν ἰδεῶν ὡς πέρα τῆς ἐμπειρίας ἐκτεινομένων στηρίζεται τὸ σεινοφανὲς οἰκοδόμημα τῆς Μεταφυσικῆς, ἣν ὁ Κάντιος ἐν τῇ Κριτικῇ τοῦ καθαροῦ λόγου προθυμεῖται νὰ καταλύσῃ δεικνύων τοὺς παραλογισμοὺς τῆς μεταφυσικῆς ψυχολογίας, τὰς ἀντινομίας τῆς οὐθολογικῆς κοσμολογίας καὶ τὰς ἀτοπίας τῆς θεωρητικῆς θεολογίας. Λοιπὸν ἢ γνῶσις ἡμῶν περιορίζεται ἐν τῇ ἐμπειρίᾳ καὶ ὁ θεωρητικὸς λόγος, εὐθὺς ὡς θελήσῃ νὰ ἀποφῆνῃ τι περὶ τοῦ ὑπὲρ αἰσθησίν καὶ ἀπολύτου, παντελῶς καὶ ἀναγκαίως χρεοκοπεῖ. Ἀλλ' ὅ τι ἀποβαίνει ἀδύνατον εἰς τὸν θεωρητικὸν λόγον, τοῦτο τύχη ἀγαθῆ εἶναι δυνατόν εἰς τὸν πρακτικόν. Τὰς

¹ Τὰ ὄντως ὄντα νοοῦνται ἀλλὰ δὲν γινώσκονται, διότι ἡ γνῶσις κατὰ τὰ εἰρημένα περιορίζεται ἐν τῇ ἐμπειρίᾳ.

² Τὰς ἰδέας ὑπεμφαίνουσι τὰ εἶδη τῶν συλλογισμῶν, καθὰ τὰς κατηγορίας τὰ εἶδη τῶν κρίσεων. Πρὸς τὰ τρία δηλαδὴ εἶδη τῶν συλλογισμῶν, τὸν κατηγορικὸν καὶ τὸν ὑποθετικὸν καὶ τὸν διαζευκτικὸν ἀντιστοιχοῦσιν αἱ τρεῖς ἰδέαι, ἢ τῆς ψυχῆς, ἢ τοῦ κόσμου, ἢ τοῦ θεοῦ ἰδέα.

πύλας τοῦ νοητοῦ κόσμου, ἃς μάτην ἔκρουεν ἢ νόησις, ἀνοίγει εὐχε-
ρῶς ἢ ἠθικὴ βούλησις· αὕτη πορίζει τὴν πίστιν εἰς τὴν ὑπαρξιν θεοῦ,
εἰς τὴν ἐλευθερίαν καὶ εἰς τὴν ἀθανασίαν τῆς ψυχῆς.

2. Τὰς ἀκολουθίας τῶν διανοημάτων τοῦ ἐκ Καινιξβέργης μεγάλου
φιλοσόφου ἐπιμελῶς συνήγαγον καὶ τὸ σύστημα αὐτοῦ ἱκανῶς μετερρῶ-
θμισαν οἱ μαθηταὶ καὶ διάδοχοι. Εἶναι δὲ τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος φιλοσό-
φημα, καθὰ καὶ αὐτὸς ὁ ἰδρυτὴς ἐχαρακτήρισεν, ἰδεολογικόν· διότι
θεωρεῖ τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα μετὰ τῶν συμφυῶν αὐτῷ νόμων ὡς τὴν
αἰτίαν τῶν φαινομένων καὶ τὸν κανόνα τῶν πράξεων. Πλὴν ὅμως δὲν
περιορίζεται ἐν τῷ ἀνθρώπινῳ πνεύματι ὡς τῷ μόνῳ πραγματικῷ ἀλλὰ
παραδέχεται τὸν ἔξω κόσμον καὶ τὸν θεὸν ὡς ὄντως ὄντα, ὧν τὴν
φύσιν ὄλως ἀγνοοῦμεν ἀλλὰ τὴν ὑπαρξιν δὲν δυνάμεθα νὰ ἀρνηθῶμεν.
Ἐνταῦθα δὴ ἀνακύπτουσιν οὐκ ὀλίγαι δυσχέρειαι. Τεθέντος δηλαδὴ
ὅτι εἶναι πάντῃ ἀγνωστον τί εἶναι τὸ ὄντως ὄν ἀποβαίνει ὡσαύτως
ἀγνωστον καὶ ἀμφίβολον ἂν ὄλως ὑπάρχει. Ἐὰν δὲ προσέτι ἡ ἔννοια
τῆς αἰτίας θεωρηθῇ ὡς κατηγορία τοῦ νοῦ ἡμῶν δυναμένη ὡς τοιαύτη
νὰ ἐφαρμόζηται μόνον εἰς τὰ φαινόμενα, δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἐφαρμο-
σθῇ εἰς τὸ ὄντως ὄν καὶ διὰ τῆς ἐφαρμογῆς νὰ ἐκληφθῇ τοῦτο ὡς
αἷτιον τῶν παραστάσεων. Οὕτως ὅμως δὲν ὑπάρχει ἀνάγκη νὰ παρα-
δεχθῶμεν τὸ ὄντως ὄν, ὅποτε δὲν ὠφελεῖ εἰς τὴν ἐξήγησιν τῶν φαινο-
μένων ἀλλὰ δηλοῖ μόνον τὸ ὄριον τῆς ἡμετέρας ἐνεργείας. Εὐλογώτε-
ρον ἄρα θὰ ἦτο νὰ τεθῇ ἐκποδὸν τὸ ὄντως ὄν καὶ νὰ παραχθῇ ἐκ
τοῦ νοοῦντος ὑποκειμένου ὁ ἐμπειρικὸς κόσμος οὐχὶ μόνον κατὰ τὴν
μορφὴν ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν ὕλην αὐτοῦ. Καὶ ὄντως εἰς τοιαῦτα συμπε-
ράσματα κατέληξεν ἐκ τοῦ Καντίου ὁρμηθεὶς ὁ Φίχτιος¹.

¹ Ὁ Ἰω. Fichte ἐγεννήθη τῷ 1762 ἐν τῷ χωρίῳ Rammenau τοῦ
Σαξωνικοῦ Launitz ἐκ γονέων πενεσιτάτων. Τυχὼν τὸ κατ' ἀρχὰς τῆς προστα-
σίας πλουσίου τινός καὶ ὕστερον γενόμενος οἰκοδιδάσκαλος κατώρθωσεν ἐν
μεγάλῃ ἐνδείᾳ καὶ στενοχωρίᾳ νὰ σπουδάσῃ θεολογίαν καὶ φιλοσοφίαν. Τῷ
1794 διωρίσθη καθηγητὴς τῆς φιλοσοφίας ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τῆς Ἰένης, ἣν
θέσιν ἀπώλεσε κατηγορηθεὶς ἐπὶ ἀθείᾳ. Μετὰ ταῦτα ἦλθεν εἰς Βερολίνον καὶ
τῷ 1805 ἔλαβε καθηγεσίαν ἐν Ἐρλάγγῃ. Κατὰ τὸν χειμῶνα τοῦ 1807—1808
ἐξεφώνησεν ἐν Βερολίνῳ τοὺς περιωνύμους λόγους πρὸς τὸ γερμανικὸν ἔθνος·
τῷ 1810 ἐγένετο καθηγητὴς καὶ τῷ ἐπομένῳ ἔτει πρύτανις τοῦ ἄρτι ἰδρυθέντος
Πανεπιστημίου τοῦ Βερολίνου. Ἀλλὰ προσβληθεὶς ὑπὸ ἐπιδημικῆς νόσου, ἦν
μετέδωκεν ἢ σύζυγος περιθάλλουσα τοὺς τραυματίας τοῦ πολέμου, ἀπέθανε τῷ
1814. Ἀξιολογώτατα αὐτοῦ ἔργα εἶναι «Βάσις τῆς ὅλης Ἐπιστημολογίας»
(Grundlage der gesamten Wissenschaftslehre, 1794. «Βάσις τοῦ φυσικοῦ
δικαίου...» (Grundlage des «Naturrechts...»), 1798. «Προσρισμὸς τοῦ ἀνθρώ-
που» (Bestimmung des Menschen) 1800.

3. Ὁ ἐνθους ἀνὴρ καὶ βαθύφρων φιλόσοφος γνωματεύει ὅτι τότε μόνον τῆς κριτικῆς τοῦ Καντίου φιλοσοφίας νοεῖται ὀρθῶς ἡ κυρία σημασία, ἐὰν ἀρθῆ παντελῶς τὸ ὄντως ὄν καὶ παραχθῶσι πᾶσαι αἱ παραστάσεις ἀπλῶς καὶ μόνον ἐκ τοῦ νοοῦντος ἐγώ. Ἀντὶ τοῦ νὰ ἔχωμεν δύο ἀρχάς, τὸ ἐγὼ καὶ τὸ ὄντως ὄν, θέλομεν ἔχει μίαν ἀρχὴν καθολικὴν τῶν φαινομένων πάντων ἐρμηνευτικὴν. Τὸ ἐγὼ δὲ τοῦτο εἶναι τὸ καθαρὸν καὶ ἀπόλυτον Ἐγώ, ὅπερ οὐδὲν ἔχει ἐκτὸς ἑαυτοῦ ἀντικείμενον· δὲν ἀντιτάσσει ἑαυτὸ πρὸς ἀντικείμενον ἀλλὰ προηγεῖται τῆς ἀντιθέσεως ὑποκειμένου καὶ ἀντικειμένου ὡς ἐνιαία ἀμφοτέρων αἰτία, εἶναι ὑπὲρ τὸ ὑποκείμενον καὶ τὸ ἀντικείμενον. Τὸ Ἐγὼ ἄρα τοῦτο δὲν εἶναι τι προσωπικὸν ἐγώ, τὸ ἐγὼ τῆς πραγματικῆς συνειδήσεως ἀλλὰ, τοῦ προσωπικοῦ ὑπέρτερον Ἐγώ, ἐν ᾧ νοεῖν καὶ εἶναι, νοοῦν καὶ νοούμενον συνυπάρχουσιν. Ὅποτε δὲ τὸ Ἐγὼ εἶναι ἀπόλυτον, ἡ κοινὴ πάντων τῶν αὐτοσυνειδήτων προσώπων φύσις, τὸ αἴτιον ὑποκειμένου καὶ ἀντικειμένου, δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἐκληφθῆ ὡς ὄν, ὡς ἀντικείμενον. Δὲν εἶναι δεδομένον ἀλλὰ θέτει αὐτὸ ἑαυτό· δὲν εἶναι γεγονὸς ἀλλ' ἀρχέγονος καὶ καθαρὰ ἐνεργεια. Διὸ καὶ δὲν γινώσκειται δι' ἐννοιῶν ἀλλὰ μόνον διὰ νοητικῆς ἐποπτείας, (αὐτοπαρατηρησίας), καθ' ἣν λαμβάνομεν συνείδησιν τῆς ἐνδομύχου ἡμῶν φύσεως ὡς ἐλευθέρως καὶ αὐτενεργοῦ. Διὰ τῆς νοητικῆς ἐποπτείας λαμβάνομεν ἐπίγνωσιν τῆς ἀενάως καὶ ἀσυνειδήτως συντελουμένης καθαρᾶς ἐνεργείας. Αὕτη εἶναι ἡ σημασία τοῦ πρώτου ἀξιώματος τῆς Ἐπιστημολογίας: «τὸ Ἐγὼ θέτει ἀρχῆθεν ἀπλῶς τὸ ἴδιον αὐτοῦ εἶναι» ἢ ἄλλως «τὸ Ἐγὼ θέτει ἑαυτὸ» ἢ συντομώτερον «ὑπάρχω». Ἀλλ' ἡ ἐμπειρικὴ συνείδησις ἐμπεριέχει πλὴν τῆς θέσεως τοῦ ἐγὼ καὶ ἀντίθεσιν, ὡς ἐμφαίνει ἡ ἀρχὴ τῆς ἀντιφάσεως. Ἐπειδὴ δὲ ἐκτὸς τοῦ ἐγὼ οὐδὲν ἐξ ἀρχῆς ἐτέθη, ἔπεται ὅτι ἡ ἀντίθεσις ἐνυπάρχει ἐν τῇ θέσει τοῦ οὐκ ἐγώ. Ὅθεν προκύπτει τὸ δεύτερον ἀξίωμα: «Πρὸς τὸ ἐγὼ ἀντιτίθεται ἀπλῶς τὸ οὐκ ἐγώ». Αἱ δύο εἰρημέναι ἀρχαὶ ἔχουσι πρὸς ἀλλήλας ὡς θέσις καὶ ἀντίθεσις, διότι ἐφ' ὅσον τίθεται τὸ οὐκ ἐγὼ αἴρεται τὸ ἐγώ. Ἀλλὰ τὸ οὐκ ἐγὼ δύναται νὰ τεθῆ μόνον ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὸ ἐγώ, κατ' ἀκολουθίαν μόνον ἐφ' ὅσον τίθεται τὸ ἐγώ. Ἐπάναγκες λοιπὸν διὰ τρίτης ἀρχῆθεν ἐνεργείας τῆς νοήσεως νὰ τεθῶσιν ὡσαύτως ἐγὼ καὶ οὐκ ἐγὼ χωρὶς νὰ αἴρωσιν ἀλλήλα. Τὸ προῖόν τῆς ἐνεργείας ταύτης εἶναι ἡ ἐννοια τοῦ μεριστοῦ (ἢ τῆς ποσότητος). Ἡ θέσις δηλαδὴ τοῦ ἐγὼ καὶ ἡ ἀντίθεσις τοῦ οὐκ ἐγὼ δύναται νὰ συμβιβασθῶσι διὰ τῆς ἐννοίας ὅτι ἀμφοτέρα εἶναι μεριστὰ καὶ ἐπομένως περιοριστά, τούτῃστι διὰ τῆς ἐννοίας ὅτι περιορίζουσιν ἀλλήλα. Οὕτω τὰ δύο ἀξιώματα (θέσις

καὶ ἀντιθέσεις) συνάπτονται εἰς τρίτον ἀξίωμα (σύνθεσιν) τόδε : «τὸ Ἐγὼ ἀντιτάσσει ἐν τῷ Ἐγὼ πρὸς τὸ μεριστὸν ἐγὼ τὸ μεριστὸν οὐκ ἐγὼ»¹. Ἐν τῷ τελευταίῳ ἀξιώματι ἐμπεριέχονται αἱ ἑξῆς δύο προτάσεις «τὸ ἐγὼ θέτει ἑαυτὸ περιορισμένον (διωρισμένον) ὑπὸ τοῦ οὐκ ἐγὼ» καὶ «τὸ ἐγὼ θέτει τὸ οὐκ ἐγὼ περιορισμένον (διωρισμένον) ὑπὸ τοῦ ἐγὼ». Κατ' ἐκείνην μὲν τὴν πρότασιν τὸ ἐγὼ εἶναι θεωρητικὸν (γνωστικὸν) καὶ παιθητικόν, κατὰ ταύτην δὲ πρακτικὸν (βουλευτικὸν) καὶ ἐνεργητικόν. Ἀμφότεραι αὗται αἱ ἀντιθέσεις δύνανται τότε μόνον νὰ συνάπτωνται ἐν τῷ Ἐγὼ, ὅταν διακριθῶσιν ἐν αὐτῷ διτταὶ ἐνέργειαι μᾶλλον δὲ δύο ἀντίθετοι κατευθύνσεις μιᾶς ἐνεργείας· ἡ μὲν ἑτέρα ὡς κεντρόφυξ τείνει εἰς τὸ ἄπειρον, ἡ δὲ ἄλλη ὡς κεντρομόλος θέτει εἰς ἐκείνην ὄριον καὶ ἀπωθεῖ τὸ Ἐγὼ εἰς ἑαυτό· εἶτα ἐπακολουθεῖ πάλιν ἕξοδος, νέα ὄριον θέσις καὶ ἐπιστροφή. Ἡ εἰς τὸ ἄπειρον δηλονότι χωροῦσα ἐνέργεια τοῦ Ἐγὼ εὐρίσκουσα ἐμπόδισμα δὲν ἀφανίζεται ἀλλὰ περιοριζομένη ὠθεῖται πρὸς τὰ ἔνδον, ἀνακλᾶται. Ἡ δύναμις τοιούτου περιορισμοῦ εἶναι ἡ φαντασία καὶ πρῶτον αὐτῆς ἐπιγέννημα ἡ αἴσθησις. Ἐπειδὴ δὲ ἡ μνημονευθεῖσα ἐνέργεια τοῦ καθαροῦ Ἐγὼ δὲν προσπίπτει εἰς τὴν ἐμπειρικὴν συνείδησιν, φαίνεται τὸ αἴσθημα ὡς θύραθεν παρεχόμενον, ὡς ἕξωθεν δι' ἐπιδράσεως γινόμενον.

4. Δι' ἐπιστροφῆς (ἀνακλάσεως) εἰς τὸ αἴσθημα γεννῶνται ἐφεξῆς ἡ ἐποπτεία, ὁ τόπος καὶ ὁ χρόνος εἶτα δὲ ἡ νόησις καὶ ἡ κριτικὴ δύναμις, ὁ λόγος καὶ ἡ καθαρὰ αὐτοσυνειδησία, δι' ἧς τὸ Ἐγὼ καταλαμβάνει ἑαυτὸ ὡς τὸ ἀνυπόδητον παντὸς ἀντικειμενικοῦ ὄντος αἴτιον. Ἀλλὰ διατὶ τὸ Ἐγὼ ἀνακόπτει τὴν εἰς τὸ ἄπειρον χωροῦσαν ἰδίαν αὐτοῦ ἐνέργειαν καὶ ἐπιστρέφει εἰς ἑαυτό; Ἐὰν μὴ περιορίζε τὴν ἄπειρον ταύτην ἐνέργειαν, δὲν θὰ ὑπῆρχε βεβαίως οὔτε παράστασις οὔτε ἀντικειμενικὸς κόσμος. Ἀλλὰ διατὶ ἄρα νὰ ὑπάρχη παράστασις καὶ κόσμος; Εἰς τὸ ἐρώτημα, πόθεν τὸ ἐμπόδισμα τὸ ἀπωθοῦν τὸ Ἐγὼ εἰς ἑαυτό, τ. ἕ. διατὶ ὑπάρχει παράστασις καὶ κόσμος, ἀποκρίνεται οὐχὶ τὸ θεωρητικὸν ἀλλὰ τὸ πρακτικὸν ἐγὼ, ὅπερ ἔχει τὰ πρωτεῖα. Τὸ Ἐγὼ, λέγει, θέτει τὸ οὐκ Ἐγὼ, τὸν κόσμον, διότι θέλει νὰ δοῦ καί, ἵνα δοῦ, ἀνάγκη νὰ ἔχη ἀντικείμενον εἰς ὃ νὰ ἐπιδροῦ. Ἄνευ

¹ Ἐκ τῶν τριῶν ἀξιωμάτων παράγει ὁ Φίχτιος τοὺς τρεῖς θεμελιώδεις τῆς νοήσεως νόμους, τὸν νόμον τῆς ταυτότητος, τὸν τῆς ἀντιφάσεως καὶ τὸν τοῦ ἀποχρῶντος λόγου, ἔτι δὲ καὶ τὰς τρεῖς (Καντικὰς) κατηγορίας, τ. ἕ. τὴν κατηγορίαν τῆς πραγματικότητος, τὴν τῆς ἀρνήσεως καὶ τὴν τοῦ περιορισμοῦ ἢ προσδιορισμοῦ. Τὰ αὐτὰ ἀξιώματα δηλοῦσι τὸ μεθοδικὸν σχῆμα τῆς θέσεως καὶ ἀντιθέσεως καὶ συνθέσεως, καθ' ὃ ἀναπτύσσεται ἡ ὅλη Ἐπιστημολογία.

κωλύσεως καὶ ἀντιστάσεως οὐδεμία δρᾶσις καὶ ἐνέργεια εἶναι δυνατή, ἄνευ ἀγῶνος οὐδεμία ἠθικότης. Περιορίζει λοιπὸν ἑαυτὸ τὸ Ἐγὼ καὶ εἶναι θεωρητικόν, ἵνα εἶναι πρακτικόν. Ὁ αἰσθητὸς κόσμος εἶναι μόνον μέσον πρὸς ἔφριξιν τοῦ ἠθικοῦ· ὑπάρχει τούτου ἕνεκα κόσμος, ἵνα αἰεὶ μᾶλλον αἴρηται καὶ χρησιμεύῃ εἰς ἐκδήλωσιν τῆς ἐνεργείας τοῦ ἐγώ. Δι' οὗ δὲ λόγον καθίσταται ἀναγκαία ἡ ἑξωτερικὴ φύσις, διὰ τὸν αὐτὸν ἀκριβῶς διατέμνεται τὸ ἄπειρον Ἐγὼ εἰς τὰ πολλὰ ἐμπειρικὰ ἐγώ, εἰς τὰ ἄτομα, καὶ ἐπιτελεῖ τὸ ἑαυτοῦ σχέδιον οὐχὶ ἀμέσως ἀλλὰ διὰ τῶν πεπερασμένων πνευμάτων ὡς ὀργάνων. Διατέμνεται, διότι μόνον ἐν τοῖς ἀτόμοις εἶναι δυνατόν νὰ ὑπάρχη δρᾶσις, συνείδησις καὶ ἠθικότης. Ὅπως ἂν ἔχη, τὸ ἐγὼ τείνει εἰς τὸ νὰ ὑπερνικήσῃ τὰ ἐμπόδια τοῦ οὐκ ἐγὼ καὶ νὰ ἐπιθάσῃ εἰς τὴν ἄπειρον αὐτονομίαν. Καὶ οὐδέποτε μὲν ἐπιτυγχάνεται τέλειος ὁ σκοπός, διότι τὰ κωλύματα εἶναι ἀδύνατον νὰ ἀρθῶσιν ὀλοσχερῶς, ἀλλ' ἔργον πρόκειται εἰς τὴν βούλησιν πάντοτε νὰ προσεγγίξῃ αἰεὶ μᾶλλον εἰς ἐκεῖνον τὸν σκοπὸν, νὰ ὑπερπηδᾷ τὰ προσκόμματα καὶ νὰ προσπελάξῃ κατὰ τὸ δυνατόν εἰς τὴν αὐτοτέλειαν καὶ ἐλευθερίαν. Τοῦτο δὴ εἶναι τὸ ὑπέρτατον καθῆκον καὶ ὁ ἠθικὸς προορισμός. Ἡ βούλησις τὸ ἴδιον καθῆκον ἐπιτελοῦσα ποιεῖ πλὴν τῆς φυσικῆς τὴν ὑψηλοτέραν ἠθικὴν τοῦ κόσμου τάξιν, ἣτις εἶναι αὐτὸς ὁ θεός.

5. Ἡ ἐπίγνωσις τῶν ἐν τῷ φιλοσοφίᾳ ἐνυπαρχουσῶν δυσχερειῶν καὶ προσέτι ἡ οἰκείωσις πρὸς τὰ πράγματα τοῦ κόσμου καὶ τὴν σφύζουσαν σύγχρονον ζωὴν ἔδωσαν εἰς τὸν Φίχτιον τροπὴν πρακτικωτέραν καὶ ἠνάγκασαν νὰ μετριάσῃ τὴν ἀκρατον ἰδεολογίαν. Ἐν τοῖς ὕστερον λοιπὸν συγγράμμασι δὲν ἀρνεῖται πλέον τὸ ὄν οὐδ' ἀρκεῖται εἰς τὴν συνείδησιν. Ὑπὲρ τὸ καθαρὸν Ἐγὼ τίθεται νῦν ὡς αἷτιον αὐτοῦ τὸ αἶδιον καὶ ἀπόλυτον ὄν. Εἰκὼν αὐτοῦ ὑπάρχει τὸ Ἐγὼ (τὸ πνεῦμα, ἡ συνείδησις, ἡ «γνώσις», ἡ ἠθικὴ τοῦ κόσμου τάξις), ὡς πάλιν τοῦ Ἐγὼ εἰκὼν εἶναι ὁ κόσμος. Ἡ μὲν ἐνεργὸς τοῦ κόσμου τάξις εἶναι ἡ ἄμεσος ἡ δὲ ἐκτὸς πραγματικότης ἡ ἔμμεσος ἀποκάλυψις τοῦ Ἀπολύτου.

6. Τὰς θεωρίας τοῦ Φίχτιου ἀνέπτυξε καὶ μετερρῦθμισεν ὁ Schelling¹, οὗ ἡ εὐφραντασίωτος καὶ εὐκίνητος διάνοια ἐπιφέρουσα ἐκάστοτε

¹ Ὁ Ἰωσήφ Schelling, υἱὸς ἱερέως, ἐγεννήθη τῷ 1775 ἐν Leouberg τῆς Βυρτεμβέργης. Ἐσπούδασε δὲ συμμαθητὴς τοῦ Ἐγέλου θεολογίαν καὶ φιλοσοφίαν. Διδάξας κατ' ἀρχὰς ἐν Ἰένῃ ἐκλήθη καθηγητὴς τῷ 1803 εἰς Würzburg, τῷ 1806 εἰς Μόναχον καὶ τέλος τῷ 1841 εἰς Βερολίνον. Ἀποχωρήσας τῆς θέσεως τῷ 1846 διηλθε τὰ τελευταῖα ἔτη ἐργαζόμενος καὶ τερπόμενος ἐπὶ τῇ